
**ÁLLAMI FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNY
UNGVÁRI NEMZETI EGYETEM
UKRÁN-MAGYAR OKTATÁSI-TUDOMÁNYOS INTÉZET
MAGYAR FILOLÓGIAI TANSZÉK**

NAGY NATÁLIA

**Államvizsga-segédlet magyar nyelvtanból
(alaktan, szófajtan, összetett mondattan)**

**Módszertani segédlet
az első és másodéves magyar
szakos szakos hallgatók részére**

Ungvár – 2023

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИЙ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра угорської філології**

НОДЬ НАТАЛІЯ ЙОСИПІВНА

**Посібник з угорської граматики для підготовки до державного іспиту
(морфологія, частини мови, складне речення)**

Навчально-методичний посібник для студентів освітньої програми «Угорська мова і література (мова навчання фахових дисциплін – угорська)» предметної спеціальності 014.026 Середня освіта. Мова та зарубіжна література (угорська)

Ужгород – 2023

УДК 811.511.141'36(076)

T16

Рецензенти:

Зикань Х.І., кандидат філологічних наук, доцент

Берта Е.Т., кандидат філологічних наук, доцент

Посібник призначений для освоєння матеріалу з угорської мови. Кожен із розділів включає вузлові теоретичні питання, які допомагають в процесі підготовки на державний іспит з угорської мови.

Література є орієнтиром у процесі підготовки студента до іспиту.

Стане корисним не тільки для студентів угорського відділення, але й для учителів-філологів.

Методичний посібник для студентів освітньої програми «Угорська мова і література (мова навчання фахових дисциплін – угорська)» предметної спеціальності 014.026 Середня освіта. Мова та література

(Угорська мова і література) / Уклад. Н. Нодь. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2023. 169 с

Рекомендовано до друку на засіданні Науково-методичної комісії Українсько-угорського навчально-наукового інституту (протокол № 2 від 27 червня 2023 р.).

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Українсько-угорського навчально-наукового інституту (протокол № 10 від 30 червня 2023 р.).

© Нодь Наталія, 2023

TARTALOM

I. Alaktan

1. A morfémaak osztályozása és jellemzése. A morféamaszerkezetek..... 7
2. A mai magyar nyelv igetöveinek rendszere..... 17
3. A mai magyar nyelv névszötöveinek rendszere..... 21
4. A szöképzés; a képzök rendszere..... 24
5. A magyar nyelv igeragozási rendszere 32
6. A névszöragozási rendszer a mai magyar nyelvben 41
7. A szöösszetétel fogalma; az összetett szavak grammatikai csoportjai ... 45
8. A ritkább szöalkotási módok a mai magyar nyelvben..... 55

II. Szöfajtan

1. A szöfaji osztályozás szempontjai; Temesi Mihály, Bokor Jözsef, Keszler Borbála szöfaji osztályozása..... 61
2. Az ige jelentése, toldalékolása, mondattani szerepe; osztályozási szempontjai..... 68
3. A névszök szöfaji rendszere a magyar grammatikákban..... 73
4. A névmások helye a szöfaji rendszerben, a névmások rendszere..... 81
5. Az igenevek helye a szöfaji rendszerében, osztályaik, mondattani szerepük..... 88
6. A határozószök rendszere a mai magyar nyelvben. A határozószö különböző szempontú osztályai, szerepe a mondatban..... 93
7. A viszonszök alosztályai; jelentésük, toldalékolásuk, mondattani szerepük..... 97
8. Névtöt (névtötö melléknév) és az igekötö mondatbeli sajátosságai, kategorizálása 100
9. A segédigék és a segédigenevek helye a szöfaji rendszerben 105

10.	A névelő és a kötőszó fogalma, típusai.....	107
11.	A mondatszók fogalma, osztályozása	113

III. Összetett mondat

1.	Az alárendelő összetett mondatok osztályozási szempontjai	116
2.	Az alanyi és az állítmányi mellékmondatok; utalószók, kötőszók	121
3.	A tárgyi mellékmondatok; a függő idézet; a függő kérdés.....	125
4.	A határozói mellékmondatok típusai	128
5.	A jelzői mellékmondatok típusai. Utalószók, kötőszók	138
6.	A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok típusai.....	143
7.	A mellérendelő összetett mondatok osztályozása.....	145
8.	A tisztán mellérendelő összetett mondatok.....	148
9.	A következtető és a magyarázó utótagú mellérendelő mondatok.....	153
10.	A többszörösen összetett mondatok a mai magyar nyelvben	156
	Felhasznált szakirodalom.....	161

Kedves hallgatók!

Korunkban a nyelvoktatás és a nyelvtanulás inkább nyelvhasználat-központú. Ugyanakkor szükség van a nyelvi jelenségek elemzéséhez a nyelvtani (= a grammatika) eszközök, a nyelvelemzési módszerek, eljárások ismeretére is. Változatlanul szükséges, sőt nélkülözhetetlen az alapozó leíró nyelvtani ismeretek megtanítása és megtanulása.

Ezzel a segédkönyvvel az első és másodéves magyar filológus mester szakos hallgatóknak kívánunk segítséget nyújtani az államvizsgára való felkészülés során a magyar grammatika alaktana, szófajtana és összetett mondattana elméleti és gyakorlati anyagának elsajátításában.

A diákok a könyvet hasznosan lapozhatják a vizsgára való készüléskor, hiszen a benne található elméleti ismeret segít felkészülni az államvizsgára.

A szerző.

I. Alaktan

1. A morfé mák osztályozása és jellemzése. A morfé maszerkezetek

Irodalom:

1. Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
2. Magyar nyelv. Szerk.: Kiefer Ferenc. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 2006 (54–109. o.)
3. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre – Szathmári István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1987.
4. Kenesei István. A toldalékmorfémák meghatározásáról. //Nyr. 122 [1998]: 67–80.

A **morféma** – a legkisebb, jelentéssel bíró nyelvi jel (minimális egység), mely további, jelentéssel rendelkező egységekre már nem bontható. A morfé mák valamely szóalaktól elvonatkoztatva, önállóan is élnek a nyelvben, és más morfé mákkal is kapcsolatba léphetnek.

A morfé mák írásban jelekként állnak elő. Fonémák sorozataként jelennek meg, melyeknek önállóan nincs jelentésük, de a különféle morfé mák között jelentésmegkülönböztető szerepük lehet (például asztalok vs. asztaluk). A szóelem, mind a kisebb, mind a nagyobb egységektől jól elkülönül. A fonémától eltérő, hiszen nemcsak alakja, hanem jelentése is van. A szintagmától is elkülönül, hiszen, a morfé mának csak képzeletkeltő ereje van, nincs viszonyjelölő képessége.

Deme László szerint a morféma nyelvi jel, az a minimális nyelvi egység, amelyben a társadalmilag kötött hangalak és társadalmilag kialakított jelentés úgy társul, hogy bármelyikük képes felidézni a másikat és ezen keresztül utalni a valóságnak arra az elemére, amelyre a morféma (mint nyelvi jel) vonatkozik.

A morfémák kapcsán beszélhetünk:

a) produktív, termékeny morfémákról – azok a morfémák, amelyek aktívan részt vesznek a morfémaszerkezetek létrehozásában. Pl.: *öröm, kedv* főnevek, a főnéviigenév *-ni* képzője.

b) inproduktív, terméketlen morfémákról – azok a morfémák, amelyek passzívan vesznek részt a morfémaszerkezetek létrehozásában. Pl.: *reggel* szóban a *reg-* szótő, mely napjainkban már nem alkot új szóalakot (*regél, rege*), *-tal/tel* képző (*étel, ital*)

A tövek osztálya – mint általános alaktani kategória – általában **nyitott osztály**. Ez elsősorban azt jelenti, hogy folyamatosan bővíthetnek újabb egyedekkel is. Az affixumok ezzel szemben **zárt vagy majdnem zárt rendszert** alkotnak egy adott szinkrón metszeten belül, ebből következőleg többé-kevésbé listázhatók.

Természetesen az egyes tőtípusokat külön-külön vizsgálva ebből a szempontból jelentős eltéréseket találunk: az egyalakú tövek osztálya nyilvánvalóan korlátlanul nyitott, nyitott a tövégi időtartamot váltakoztató névszótövek (*fekete-* ~ *feketé-*) csoportja is, míg például az ún. *sz-es* és *v-s* változatú igetöveké (*tesz-, lesz-, vesz-, hisz-* stb.) vagy a *v-s* változatú időtartamot váltakoztató névszótöveké (*ló-* ~ *lov-*) zárt, újabb egyedekkel nem bővíthet.

Az affixumok relatív zártsága pedig azt jelenti, hogy a tövek és a toldalékok osztálya közötti határ nem merev. Az affixumok ugyanis gyakran önálló tőből keletkeznek (a fordított folyamat igen ritka), s egy adott szinkrón metszetben éppen az átmenetiség jellemzi őket. Ilyenek például az ún. képzőszerű utótagok, például a *-féle, -fajta, -szerű* (*házféle, jófajta, macskaszerű*) vagy a ragszerűen viselkedő utótagok, például a *-szám(ra), -mód* (*mázsaszám[ra], gombamód*).

A morfémák csoportosítása

1) funkciójuk szerint

2) alakjuk szerint

3) jelentésük szerint

A morfémákat sokféleképpen, több szempontból is csoportosíthatjuk.

1) funkciójuk szerint

- **Tőmorfémák** (fő szóelemek) – önálló fogalmi jelentésűek, valamely szóalak jelentésének magvát hordozzák. Ritkábban lehetnek modális/pragmatikai jelentésűek (pl.: indulatszavak). A szótő hordozza a szóalak jelentésének magvát. Vannak olyan szótövek, melyek a toldalékok előtt változatlanok maradnak, s vannak olyanok is, melyek egyes toldalékok előtt megváltoztatják alakjukat.

A nyelvtani tőnek két típusa van:

a) adszolút-, végső tő – nem tagolható további elemekre, a szónak az a része, amelyet már minden toldaléktól megfosztottunk. Pl.: *Kezeskedik* – *kez-*.

b) relatív- viszonylagos szótő – az a tő, amely még tagolható, amelyről még leválaszthatók képzők. Pl.: *Álmatlanság, alkalmatlankodik*.

Tehát például az *üvegezésekhez* szóalak relatív tövei: *üvegezés-, üvegez-*, abszolút töve pedig: *üveg-*. Az abszolút tő (egyszerű, nem összetett szóban) egyetlen morfémából áll.

– **Toldalékmorfémák** (mellék szóelemek, formánsok v. affixumok) – általában viszonyító jelentésük van (nagyon ritkán lexikai jelentésük is lehet /pl.: *mint/*). Csoportosításuk aszerint történik, hogy hogyan/hol helyezkednek el a tőmorfémához képest:

a) prefixum – a tőmorféma előtt álló toldalékmorféma. Ez az orosz nyelvben jellemző. A magyarban prefixumszerű az igekötő, ha az ige előtt áll. Pl.: *kimeegy, bejön*.

b) szuffixum – a tőmorféma után álló toldalékmorféma. A magyarra ez a legjellemzőbb. A képzők, jelek, ragok általában szuffixumok. Pl.: *kézben, virágos*.

c) confixum – körülöleli a toldalékmorféma a tőmorfémát. Jellemző a németre és a malájra. A magyarban a szabályos felsőfok viselkedik így. Pl.: *Leggyönyörűbb*

d) **infixum** – a tömorfémába ékelődő toldalékmorféma. Az arab nyelvekre jellemző. A magyarban egyes vélemények szerint az *-i* birtoktöbbsesítő jel viselkedik bizonyos esetekben infixumként. De ez a felfogás nem vihető végig a birtokos személyragozási rendszeren.

2) alakjuk szerint

Deme László felosztása:

– ***Szabad morféma*** – szótári alak, mely önálló alakkal és önálló jelentéssel rendelkezik. Önmagában is előfordulhat a beszédben. Pl.: *tó, asztal, megy.*

– ***Félszabad morféma*** – önálló alakkal és járulékos jelentéssel rendelkezik. Olyan szó, amely önállóan nem fordulnak elő, csak más szótövekkel együtt. Bár velük nem olvad össze egyetlen szóvá, jelentése viszonyító, járulékos jellegű. Pl.: *után, ki-, fel-*.

– ***Kötött morféma*** – mindig csak egy másik morfémával fordulhat elő. Alakja és jelentése járulékos. Ide soroljuk a toldalékokat és a nem szótári töveket. Pl.: *tav-ak, Pet-i, ság, -k, -ban.*

A felosztás problémája, hogy nem számol a zérómorfémával. A szabad morféma a flektáló nyelvekre jellemző. A magyarban, mint toldalékoló nyelvben ahhoz, hogy valamely morféma mondatba kerüljön, fel kell vennie valamilyen toldalékot, ha máshogy nem, zéró fokon. **Laczkó Krisztina** a **Magyar grammatika** című könyvben a szabad morféma kérdését árnyaltabban tárgyalja, mint Deme.

Megkülönböztet: szabad és kötött morfémákat.

A **szabad** morfémák tehát önmagukban, más testes morféma társulása nélkül, más szóelemtől függetlenül is előfordulhatnak a mondatban. Ide tartozhatnak a tömorfémák. A tömorfémák szabadsága lehet szükségszerű, potenciális és relatív.

– ***Szükségszerűen szabad morféma*** – olyan lexéma, amely egyáltalán nem toldalékolható, tehát a mondatban megjelenő szóalak nyilvánvalóan és mindig azonos

lesz megjelenésében a tőalakkal, például a *talán* módosítószó tőként és mondatban funkcionáló szóalakként egyaránt *talán*. Nem vesz részt a szóképzésben (pl.: *viszonyszók, partikulák, a talán módosítószó*).

– **Potenciálisan szabad morféma** – nem szükségszerű inflexiós toldalékmorfémával ellátni ahhoz, hogy mondatba kerüljön, ám esetenként felvehet inflexiós toldalékokat, tipikusan ilyenek például bizonyos határozószók (*fent – fentebb, fentről*). A fakultatív toldalékolás egyben azt is jelenti, hogy képzők is megjelenhetnek az ebbe a csoportba tartozó töveken (vö. *fenség*).

– **Relatíván szabad morféma** – elsősorban az igei és a névszói tőmorfémákat jellemzi, ahhoz, hogy a mondatban megjelenjen inflexiós toldalékokkal szükséges ellátnunk, s ezek ebben az esetben vagy testes affixumok, vagy testetlenek, azaz zéró morfémák. A relativitáson tehát azt értjük, hogy ezeket a töveket csak a zéró inflexiós toldalékkal ellátva tekinthetjük „szabadnak”.

A **kötött** morfémák a szabadokkal ellentétben soha nem fordulhatnak elő önállóan, csak más testes morfémával együtt képesek akár lexémát, akár mondatba lépő szóalakot alkotni, tehát mindig társulnak más testes morfémákkal. Ez azt jelenti, hogy a kötöttség nem lehet potenciális vagy relatív, csak szükségszerű, azaz kötelező.

A kötött morfémák közé tartozik kivétel nélkül minden affixum, funkciójától teljesen függetlenül. Ide kell sorolnunk a tő és affixum közötti átmeneti jelenségeket is, tehát a képző- vagy ragszerű utótagokat. Ezek átmenetiségét többek között éppen az alaki megkötődés jelzi. Harmadsorban pedig ide tartozik a tövek kisebbik része is.

A kötött tövek között két csoportot tudunk megkülönböztetni.

a) Az első csoportba a **kötött tőalternánsokat** soroljuk. A többváltozatú tövek esetében van egy főváltozat, amely egybeesik az ún. szótári tővel, s ez többnyire szabad morféma, s az alternációt tekintve ezek zömmel megfelelnek az invariánsnak. A főváltozat mellett létezik azonban egy vagy több mellékváltozat, melyek általában kötöttek. Például a *tesz-* ige-tő, mely főváltozat és szótári tő egyben, a következő kötött mellékváltozatokkal rendelkezik: *te-*, *té-*, *tev-*, *tév-*. Sajátos csoportot

képviselnek a kötött tövek esetében az ikes igék tövei és a fiktív vagy passzív tövek is. Pl.: *patt-an*, *for-gat*.

b) Igen kis csoportját alkotják a kötött tömorfémáknak az ún. **egyedi kötött morfémák**. Ilyen például a *fabatka* lexéma *-batka* eleme a *fabatkát sem ér* frazémából. A probléma ezekkel az, hogy teljesen kötött használatúak, egyáltalán nem társulnak más szóelemekkel, így felmerülhet a szegmentálhatatlanság problémája.

c) jelentésük szerint

A tövek legtöbbször tartalmaz fogalmi jelentéssel bírnak, a szó jelentésének a magvát hordozzák (pl.: *könyv-*, *ír-*, *szép-*), ezt **lexikális** jelentésnek is nevezzük. Az affixumok a tövekhez képest alapvetően mindig ún. járulékos, vagy nyelvtani viszonyjelentéssel bírnak, ez lehet:

- **jelentésalkotó**, illetve **jelentésváltoztató** (képzők). Pl.: *só-s* 'az adott dologfogalommal van ellátva';
- **jelentésmódosító** (jelek). Pl.: *hajó-k* 'az adott dologfogalomból több van';
- **szintaktikai viszonyítást hordozó** (viszonyragok) – Pl.: *ház-ban* – a toldalék a helyviszony jelölésére szolgál.

A tövek sem csak fogalmi, hanem tulajdonképpen fogalmi-grammatikai komplex, összefoglalóan lexikális jelentéssel rendelkeznek, amelynek része a szófajtság fogalmába tömörített nyelvtani viselkedés is.

– **Lexikális** morfémák vagy **lexémák** a szógyököt alkotják, tehát a nyelv alapszókészletét, a szó jelentésének magvát hordozzák. Ez lehet **tartalmas, direkt detonációjú és tartalmatlan, indirekt detonációjú (pl. névmások)**.

– **Nyelvtani** morfémák vagy **gramémák** ezzel szemben nem szavak, hanem a szavakat módosítják a nyelvtannak megfelelően, és nyelvtani információval szolgálnak.

Alcsoportjai:

- **Derivatívák** – képzők, melyek megváltoztathatják a szóosztályokat

-
- **Flexívák** – ragok és jelek, melyek a szóosztályt érintetlenül hagyják.

A névelőket, elöljárókat és kötőszavakat szintén a **nyelvtani** morféimák közt tartják számon.

Vannak olyan tömorfémák, melyek viszonyjelentésűek, elsősorban grammatikai viszonyítóértékkel rendelkeznek. (nem toldalékolható tömorfémák, s egy részük egyáltalán nincs kötve más morféimákhoz például a hogy kötőszó; más részük viszont kötve van más morféimához pl.: alatt névutó.)

Egyes szófajok szerkezeti képlete

Az agglutináló nyelvekben a képzők, jelek és a ragok mind a szó-, mind a mondatalkotásban nagyon fontos szerepet játszanak és a szótőhöz kapcsolódásuk sorrendje szabályhoz van kötve:

1. A szótő megelőzi a toldalékokat.
2. Egy szótőhöz többféle toldalék is járulhat: több képző és jel, de rag csak egy.
3. A képző a jelet és a ragot megelőzi, a jel csak a ragot, s a rag után további toldalék nem állhat. (*ember-i-bb-en*)
4. Az azonos típusú morféimák társulhatnak. Egy szón belül lehet két vagy több tő – ezek az összetett szavak. (*álomlátó, mézédés, rendőr*)
5. Két vagy több képző is megjelenhet ugyanabban a morféimaszerkezetben. (elképzehetetlen, álmatlanság, erőtlenség.)
6. A jeleknél és ragoknál a zéró morféimára nem vagyunk tekintettel, és így két vagy több jel is megjelenhet egy névszói morféimaszerkezetben. (*aranyosabbak, ügyesebbek, barátaimékhoz.*)
7. A ragmorfémák pedig nyilvánvalóan soha nem társulhatnak egymással. (*álmokban, írunk*).

A szabályostól eltérő szerkezetek (ritka)

- **A jel megelőzi a képzőt:** *kis - ebb - ít, nagy - obb - ít;*

-
- **A rag megelőzi a képzőt:** *tíz -szer -es, nap – on-ként -i*

A grammatikai viszonyok kifejezésének a magyar nyelvben két szerkesztésmódja van: az analitikus (szételelező, körülíró) és szintetikus (összerakó, sűrítő)

a) analitikus: a grammatikai viszonyt formailag több önálló szóval fejezzük ki, ahol az egyik tő, a többi viszonyzó, pl.: *asztal alatt, úszni fog, evett volna.*

b) szintetikus: a szerkesztésmód magva a tő, amely egyetlen szóalakban összesűrítve, toldalékok segítségével fejezi ki a grammatikai viszonyokat: *néz-ett-ség-é-nek, márt-sá-tok.*

A szintetikus igealakok morféma képlete

A igei alakok morfémaszerkezete:

igető + módjel + időjel + személyrag

áll + ∅+ ∅ + ∅

kér- + ∅+ -t + (e)m

Az igealakokban nem kötelező elemként megjelenhet igekötő és képző is. A zéró morfémat csak a kötelezők hiányánál kell kitenni.

(igekötő) + tő + (képző) + időjel + személyrag

(el) + néz + ((e)get) + ∅ + (e)m

A főnévi alakok morfémaszerkezete:

tő + számjel + (birtokviszonyra utaló jelek) + esetrag

ház + (a)k + + ban

A melléknévi alakok morfémaszerkezete:

(felsőfokjel) + tő + fokjel + számjel/kiemelőjel + viszonyrag

(leg) + piros + (a)bb + (a)k + nak

A számnévi alakok morfémaszerkezete:

tő + határozórag
száz + szor

Az igenévi alakok morfémaszerkezete

Főnévi igenév:

(igekötő) + ige + (képzők) + igenévképző + (személyrag)
meg + lát + (o)gat + ni + ((o)m)

A **-ni** megakadályozza a szóalak további szófajváltását, az **(o)m** szóalakzáró személyrag, de nem kötelező elem.

Határozói igenév:

(igekötő) + ige + (képzők) + igenévképző
(el) + néz + ((e)get) + vén

A határozói igenév képzője eltér a többitől, kötelező elem, megakadályozza a szófajváltást, záró helyzetű, utána semmilyen más toldalék nem járulhat.

Igenév ige:

A professzor vezette, anyám sütötte, árvíz sújtotta

Ige + (képző) + igenévképző + személyrag
vezet + t + e

Az összetett analitikus igealakok szerkezete

Az analitikus segédalakat az igei paradigmában két segédelemmel szerkesztjük meg: **fog** és a **volna**.

Fog – a főnévi igenévvvel együtt alkot teljesértékű igét. A főnévi igenév a jelentést hordozza a fog a jövőidejűséget. *Pl.: olvasni fog.*

Kijelentőmód, jövő idő:

Igenév+ fog-+ személyrag

tanulni + fog + ∅

Volna – a teljes alakú igéhez kapcsolódik, s a múltdejűséget hordozza. *Tanult volna.*

Feltételes mód múlt idő:

igető+ -t/-tt+személyrag+volna

tanul+ t (a)m + volna

2. A mai magyar nyelv igetőveinek rendszere

Irodalom:

1. É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter. Új magyar nyelvtan.– Budapest: Osiris, 2000.
2. K. Balogh Judit: A t végű igék felszólító módjáról. In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Laczkó Krisztina. –Budapest: ELTE, 1995. 29–34.o.
3. T. Somogyi Magda. A passzív igetők leíró vizsgálata a magyarban. – Bp.: Akadémiai kiadó, 1987.
4. Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. –Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

A magyar nyelvben a tőtípusok sokféle töváltozatból alakultak ki. Így vannak **egyalakú és többalakú** tövek.

Egyalakú igetők – a magyar igetőknek kb. 85%-a egyalakú, egyváltozatú, és csak 15%-a tartozik valamilyen többalakú, többváltozatú tőtípusba. Az egyalakú töveknek egyetlen alakváltozatuk maga a szótári tő: az a tőalak, amely a szótárban megjelenő szótári alakhoz tartozik. A szótári tő sajátos módon többnyire egybeesik a szótári alakkal még a kötelezően toldalékolt szófajoknál is. Pl.: *sír, fog, kér, áll, él, fél, jár* stb.

Többalakú igetők – a tő, bizonyos toldalékok hozzákapcsolódásakor megváltozik. Pl.: *hisz, de hinni; jön, de jöjjön*.

Típusai:

1. Hangzóhiányos igetők

Jászó Anna hangzókivetőnek nevezi. Szótári tövük utolsó szótagbéli magánhangzója rövidebb tőalakjukból hiányzik, ezért alakváltozatuk mássalhangzótorlódásra végződik. Kb. 300 ige tartozik ide, közöttük sok a képzett szó, abszolút és

relatív tövek egyaránt szerelepnek közöttük. Pl.: *érez, csikorog, érdemel, bujdokol*. Az ikes igéknél gyakori a hangzóhiányos (torlódásos) tövváltozat. Ez van *-ik* ragos szótári alakjukban is. Pl.: *zörög, zörg-; ugrik, ugor-*.

2. V-s igetövek

A Jászó Anna v-s változatú töveknek nevezi. Közös tulajdonságuk, hogy legalább az egyik tövváltozatukban v is szerepel.

▪ **Csupán v-s tövek** – 6 egytagú igénk tartozik ide: *fő, lő, nő, nyű, ró, sző*. Csak ezek az igéink végződnek magánhangzóra. Az idetartozó igéinknek két tövváltozata van. A szótári tő egytagú, hosszú magánhangzós végű (*sző*), a melléktő rövid magánhangzójú és v-re végződik (*szöv-*).

Régen több ige tartozott ide: *szí(v), hí(v), ví(v), fű(j), bú(j)*. De itt a hiátustöltő a szótő részévé lett, a szavak egyalakúvá váltak. Ezeknek az igéknak egy j-vel írjuk a felszólító módját (*lőjed, nőjed, szőjed*). E/2 személy, felszólító mód, tárgyas ragozásban a felszólító mód jele zéró fokon van, és a szó végén lévő *-dd* az igei személyrag (*lődd, nődd*).

- **Sz-es v-s tövek** – 7 igénk tartozik ide: *lesz, tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik*. Ezeknek az igéknak négy tövváltozatuk van. A szótári alak, illetve az ikeseknél a szótári tő sz-re végződik, ezenkívül van v-s változatuk, és legtöbbjüknek még két, magánhangzóra végződő, mindkét említett mássalhangzót nélkülöző melléktövük. (*vesz* → *vesz-, vev-, ve-, vé-*). Ezeknek van magánhangzós tövváltozatuk is. **Pl.:** *iszik—i-nni, eszik—e-nni*.

Ezeknél az igéknél a felszólító mód jele a *gy*, a *hisz*-nél pedig a *ggy* (egyél, higgy). A főnévi igenév képzőjében és a feltételes mód jelében pedig duplán van jelen, tehát itt *-nni* az főnévi igenév képzője és *-nna/-nne, -nná/-nné* a feltételes mód jele (enni; enne, enné).

- Sz-es, d-s és v-s tövek

Egy-egy változatában -sz, -d, -v is szerepel. Két csoportra szokták osztani:

· **Alszik-típus** – ezeknek négy tövük van; egy-egy sz-es, d-s, v-s és mássalhangzós végű (*fekszik* → *feksz[ik]-*, *feküd-*, *fekv-*, *fek-*). Ide tartoznak az *alszik*, *fekszik*, *nyugszik*, *haragszik* igék.

· **Dicsekszik-típus** – ebben az alcsoportban az igéknek d-s vagy –kodik/-kedik képzős változata a d-t már a szótári alakban is tartalmazza, tehát ezeknek az igéknek tulajdonképpen két szótári alakjuk van (*dicsekszik*, *dicsekedik*). Ide tartoznak az *alkuszik*, *cselekszik*, *esküszik*, *dicsekszik*, *gyanakszik*, *törekszik* igék.

3. Sz-et d-vel váltakoztató tövek

Ide mai adataink alapján 20 ige tartozik (pl.: *dulakodik*, *verekedik*, *lopakodik*, *vetekedik*, *öregszik*, *gazdagszik*, *betegszik*). Ezeknek a töveknek két alakjuk van, és csak abban különböznek az sz-es, d-s és v-s dicsekszik-típustól, hogy nincs v-s változatuk. A két változat közül tehát az egyik sz-re, a másik d-re végződik (*öregszik*, *öregedik*).

4. Sz-et z-vel váltakoztató tövek – két alakjuk van, az egyik sz-re a másik z-re végződik. Pl.: *igyekszik—igyekezik*, *emlékszik—emlékezik*.

5. N-es tövek – három ige tartozik ide: *jön*, *megy*, *van*. Egyetlen közös sajátosságuk, hogy van n-es tőváltozatuk is, ezenkívül még mindegyiknek vannak más jellegű tövei is. A *van* tőalakjai a *van-*, *vagy-*, *vol-*, *val*. A *megy* tőalakjai a *megy-*, *men-*, *me-*, *mé-*. A *jön* tőalakjai a *jön-*, *jöv-*, *jö-*. A *jön* ige érdekessége, hogy csak ennél az igénél *-jj* a felszólító mód jele. Sajátos viselkedésük miatt rendhagyó tőtípusba tartoznak, van magánhangzós kötött alakjuk.

6. T-t s-re vagy sz-re váltó ige – csak t végű ige tartoznak ide. Azzok az st, szt végű ige, amelyeknek felszólító módú alakjában kiesik a -t. Pl.: *fest*, de *fes-s-en*. (*éleszt*, *fogyaszt*, *hegeszt*, *süllyeszt*). Felszólító alakjában a t-s-re változik. Pl.: *alkot*, de *alkos-s*, *sies-s* (*alkot*, *siet*, *kutat*, *üt*, *vitat*, *lát*, *bocsát*). Ezt a tőtípust a Magyar grammatika előtti nyelvtanok egyalakúnak tekintették.

7. Időtartamváltó ige – csak a többeli magánhangzók hosszúsága vagy rövidege áll szemben egymással. A MGr. külön tőtípusként nem emlegeti.

Pl.: *fúr*—*furkál*, *vág*—*vagdal*, *bíz*—*bizalom*.

3. A mai magyar nyelv névszótöveinek rendszere

Irodalom:

1. Bokor József. Szóalaktan. In: A magyar nyelv könyve. Szerk.: Adamikné Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 1994. – 234–71. o.

2. Velcsov Mártonné. A szóelemek általános kérdései. In: A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1988. – 85–113. o.

1. Egyalakú névszótövek

Az egyalakú névszótövek jellemző sajátossága, hogy minden toldalék előtt változatlan az alakjuk. A névszók 70%-a ebbe a csoportba tartozik. Vannak köztük mássalhangzós és magánhangzós végűek. A toldalékokat szabályosan veszik fel. Egyeseket kötőhangzók segítségével. Pl.: *népi – népies*.

A mássalhangzós végűek egy sajátos alcsoportját alkotják a h-ra végződő tövek. Ezek csak írásmódjukat tekintve változatlan tövűek, mert hagyományos kiejtés szerint a szó végén nem ejtjük a h-t. Pl.: *dűh, cseh*

2. Többalakú névszótövek

a) mássalhangzós végűek:

– **Töbelsei időtartamot váltakoztató tövek (Időtartamváltó)** – ebbe a csoportban túlnyomó többségben főnevek szerepelnek (*víz, tűz, szekér* stb.). Elenyésző számban vannak melléknevek és számnevek is (*nehéz, kevés, hét*.)

Ezeknek is két tőváltozatuk van. A két tőváltozat közül a szótári alak hosszú magánhangzós, a melléktőben rövid a magánhangzó. Pl.: *kéz* → *kéz-*, *kez-* szerepel. Egyesekhez az E/3-ú birtokos személyjel a rövid változatú tőhöz kapcsolódik (*nyár-nyara*), másokhoz a szótári tőhöz. Pl.: *híd – hídjá*. Több mint 70 szó tartozik ide. Pl.: *kéz, híd, kút, tűz, madár*.

– **Hangzóhiányos változatú tövek (Hangzókivető)**– csak a többszótagú névszótövek tartoznak ide. Két töváltozatuk van. Szótári tövük utolsó szótagbeli magánhangzója a melléktőből hiányzik, tehát az utóbbi mássalhangzó-torlódásra végződik (*bokor* → *bokor-*, *bokr-*). Kb. 210 tö tartozik ide. Pl.: *bokor*, *köröm*, *szerelem*, *hatalom*, *bátor*, *ezer*, *csokor*.

–**Hangátvetéses változatú névszótövek**– sok szakirodalom, köztük A magyar nyelv könyve is, a hangzóhiányos változatú tövek közé sorolja. Három olyan főnév is tartozik ide, amelynek torlódásos töve a szótári alakhoz viszonyítva nemcsak hangzó kiesést, hangátvetést is mutat. Ezek a *kehely*, *pehely* és *teher* szavak (*kehely* → *kehely-*, *kelyh-*).

b) magánhangzós végűek:

– **Tővégi időtartamot váltakoztató névszótövek (Időtartamváltó)** – ide tartozik minden *-a* és *-e* végű névszótő (a névszótövek kb. 25%-a). Ezeknek két töváltozatuk van, a szótári tö utolsó magánhangzója helyén a melléktőben a megfelelő hosszú magánhangzó mutatkozik (pl.: *fa* → *fa-*, *fá-*; *árpa*, *körte*, *cérna*).

Szótári tőalakjuk viszonylag kevés tö előtt fordul elő. Pl.: *óra-kor*, *árva-árvaság*

– **Véghangzóhiányos tövek (Hangzóhiányos)** – csak néhány *-ú*, *-ű* végű főnév és melléknév tartozik ide (*borjú*, *fiú*, *gyapjú*, *varjú*, *ifjú*, *hosszú*, *könnyű*, *lassú*, *szörnyű*). Jellemző sajátosságuk, hogy a szótári alak végső magánhangzója bizonyos toldalékok előtt hiányzik. Így két töváltozatuk él (*borjú* → *borjú-*, *borj-*). Erősen hajlanak az egyalakúságra.

– **Hangszínt és időtartamot váltakoztató tövek (Hangszínváltó; Ó-t a-val, ő-t e-vel váltakoztató tövek)** – kevés névszótő tartozik ebbe a típusba. A szótári alak

végső hangja *ó* vagy *ő* hangját a kötött tőalakban *a-ra* vagy *e-re* váltakozik, vagyis időtartamot is vált. Így itt is két tőváltozat van (*ajtó* → *ajtó-*, *ajta-*; *mező* → *mező-*, *meze-*). Számuk folyamatosan csökken, mert néhányuk más tőtípusba lép át. (*erdő-erdeje*, de sokan *erdőjének* is nevezik.)

– **V-s változatú tövek**– eléggé bonyolult típus, mert a *v* megjelenése mellett egyéb változások is végbe mennek kötött tőalakjaikban.

▪ **Változatlan tőhangzós tövek** – csak a *mű*, a *bő* szavak tartoznak ide. Jellemzőjük, hogy hosszú magánhangzós szótári alakjukkal egy, ugyancsak ezt a hosszú magánhangzót is mutató, de még egy *v* hanggal bővült melléktő áll szemben. Két tőváltozat alakult ki (*mű* → *mű-*, *műv-*).

▪ **Időtartam-váltakoztató tövek** – ide csak néhány főnév sorolható (*ló*, *kő*, *tő*, *cső*, *szű*, *fű*, *lé*). Jellemző tulajdonságuk, hogy a főtő végső magánhangzója helyén a *v-s* melléktőben a megfelelő rövid magánhangzó szerepel. Így itt is két tőváltozat van (*ló* → *ló-*, *lov-*).

▪ **Hangszint és időtartamot váltakoztató tövek** – a *hó*, *tó* és a *szó* névszók tartoznak ide. Jellemzőjük, hogy az előző csoporttól eltérően a melléktő hangzója a főtőéhez viszonyítva nem csak időtartamában, hanem hangszínében is különbözik. Az *ó* *a*-val váltakozik. Így itt is két tőváltozat alakult ki (*hó* → *hó-*, *hav-*).

▪ **Véghangzóhiányos tövek** – a *daru*, *falu*, *odú* és a *tetű* főnevek tartoznak ide. Szótári alakjuk végső magánhangzója a *v-s* melléktőből hiányzik. Itt is két tőváltozat van (*falu* → *falu-*, *falv-*).

– **Keverék, illetve egyedi típusú tövek** – sajátosságuk, hogy toldalékolás során több változás is végbemegy bennük. A következő szavak tartoznak ide: *anya*, *apa*, *fekete*, *barna*, *lélek*, *három*, *jó*, *még*, *szép*, *bíró*. Pl.: *anya* → *anyával*, *anyja*, *anyuka*

4. A szóképzés; a képzők rendszere

Irodalom:

1. Berrár Jolán. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre–Szathmári István – Budapest: Tankönyvkiadó, 1973. – 99–124. o.
2. Kenesei István. A toldalékmorfémák meghatározásáról. In.: *Nyr.* 122 [1998]: 67–80. o.
3. Kiefer Ferenc. A szóképzés. In: Új magyar nyelvtan. Szerk.: Kiefer Ferenc. – Budapest: Osiris Kiadó, 1997. – 222–60. o.
4. Berrár Jolán. A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. In: *ÁNyT.* V. –1967. 69–78. o.

A **szóképzés** egyik módja a szóalkotásnak. Általában ösztönös szóalkotási mód, a nyelvben már meglévő, hasonló alaki felépítésű és jelentésű szavak hasonlóságán alapul. Nyelvjárásaink nagy többségének képzőrendszere sokkal gazdagabb a köznyelvénél. Ennek oka valószínűleg az, hogy a köznyelv jobban ragaszkodik a már meglévő nyelvi formákhoz és az egységességhez, mint a nép nyelve.

A képző olyan derivációs morféma, mely:

- Új szót létre. Az adott szófaji kategóriának nem minden eleméhez tehető hozzá (kivétel: az –ás/-és képző, a -hat/-het képző)

- Korlátozottan termékeny.

- Nem kötelező elem. Hiánya miatt nem veszünk fel \emptyset morfémát.

- Legbelsőbb helyzetű (a tő után következik)

- Általában megtűr maga mellett más képzőt.

- Jellemzően állhat utána jel és rag (nem állhat azonban jel a főnévi igenév képzője után, s nem állhat sem jel, sem rag a határozói igenév képzője után: *írni, írva*).

• Nem köti meg a szóalak szófaját → nem akadályozza meg a további szófajváltást(megakadályozza azonban a főnévi igenév képzője, a határozói igenév képzője s többnyire a *-nyi* melléknévi mértékképző, a *-só/-ső* képző stb.: *írni, sírva, ujjnyi, középső*).

• Megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, a szó bővítési lehetőségeit. például: *levelet ír* (az igének tárgya és határozója lehet): *fontos irat* (a főnévnek jelzője lehet); *nagyon tiszta* (a melléknévnek fokhatározója lehet): *ruhát tisztít* (az igének tárgya vagy határozója lehet).

• Több szinonim változatban jelenhetnek meg. Például: *adó, adat, adás, adalék, adomány; írás, irat, iromány* stb. (de nincs szinonim változata a következő képzőknek: *-d* sorszámnévképző; *-at/-et, -tat/-tet* műveltető képző; *-i* melléknévképző; *-talan/-telen, -atlan/-etlen* fosztóképző stb.).

• Több szóosztály töveihez járulhatnak: a fosztóképző főnévhez és melléknévhez is, *-ít* képző igéhez és melléknévhez is.

A képzők csoportosítása:

- a) szerkezetük szerint
- b) alakjuk és változatuk szerint
- c) a képző funkciójuk szerint

a) szerkezetük szerint a képzők lehetnek:

– **egyszerűek** – egy képzőelemből állnak, leíró szempontból ezek a gyakoriak.

Pl.: *-t, -s*.

– **összetettek** – több képzőelemből állók. Pl.: *-gat/-get; -gál/-gél; -ni; -va/-ve; -ván/-vén* stb.

Sokszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról vagy egy összetett képzőről van-e szó. Biztosan összetett képzővel van dolgunk azonban, ha közbülső (egyképzős) származék nem létezik. Az összetett képzők között tartják számon a következőket: ***-ható/-hető*** (*választható, élvezhető*); ***-hatatlan/-hetetlen***

(elvégezhetetlen, megoldhatatlan); **-ságos/-séges** (jóságos, túlságos, bőséges, felséges, gyönyörűséges, szépséges); **-ias/-ies** (gépies); **-sias/-sies** (falusias); **-kás/-kés** (bohókás, édeskés); **-sít** (államosít állandósít); **-sul** (állandósul).

Vannak olyan összetett képzők is, melyeknek egyik tagja rag. Így a **-szor/-szer/-ször** határozóragból és az **-i** melléknévképzőből alakult például a **-szori/-szeri/-szöri** összetett képző (például: *háromszori, négyszeri, ötszöri*); a **-szor/-szer/-ször** ragból és az **-s** melléknévképzőből a **-szoros/-szeres/-szörös** képző (például: *háromszoros, négyszeres, ötszörös*); a **-lag/-leg** ragból és az **-s** melléknévképzőből a **-lagos/-leges** (*fajlagos, vagylagos, érdemleges*).

Alaktani szempontból külön csoportot alkotnak a **-né** (asztalosné, Feketéné), a **-féle** (kunyhóféle, másféle, százféle), a **-fajta** (jófajta, magamfajta), a **-szerű** (célszerű, szabályszerű) és a **-rét, -rétű** (hétrét, sokrétű) képzőszerű utótagok.

b) alakjuk és változatuk szerint

Egyalakúak – ide soroljuk azokat a képzőket, melyekben nem változik a magánhangzó időtartama, vagy minősége. Pl.: **-int:** *csavarint, emelint*; **-ít:** *kékít, pödörít*; **-dít:** *perdít*; **-t:** *csöppent*; **-ék:** *vegyülék*; **-i** (becéző képző): *csoki*; **-i** (melléknévképző): *gyári, házi*; **-csi:** *repcsi*; **-ista:** *humanista*; **-nyi:** *maroknyi*.

Többalakúak – a képzőpárokban megváltozik a magánhangzó minősége, vagy időtartama.

• **a) Az eltérés a magánhangzó minőségében van:** palatális-veláris eltérés: **-gat/-get:** *nógat, beszélget*; **-ul/-ül:** *nyomul, merül*; **-ás/-és:** *futás, verés*; **-ó/-ő:** *olvasó, fésülködő*; labiális-illabiális eltérés: **(-kod)/-ked/-köd:** (*csapkod,*) *lépked, röpköd*; **(-od(ik))/-ed(ik)/-öd(ik):** (*okosodik,*) *sötétedik, vörösödik*.

• **Az eltérés a kezdő magánhangzó meglétében és hiányában van:** **-ni ~ -ani/-eni:** *sétálni, tanítani, felejtetni*; **-s ~ -os/-es/-ös:** *erős, kalapos, keretes, pöttyös*.

• **Az eltérés a hangzóhiány szempontjából jelentkezik: -talan/-telen ~ -tlan/-tlen:** *szótlan, boldogtalan; -alom ~ -alm-: hatalom : hatalma; -dalom ~ -dalm-: fájdalom : fájdalom.*

A változatnál a mássalhangzó-eltéréseket vesszük figyelembe.

Egyváltozatú vagy változatlan semmilyen változás nem megy végbe. Pl.: -s, -z.

Többváltozatú, mikor:

• **a) az eltérés a kezdő mássalhangzó meglétében vagy hiányában van: -at/-et ~ -tat/-tet:** *irat, olvastat; -al/-el ~ -lal/-lel:* *forral, nevel, fájlal, érlel; -at(ik)/-et(ik) ~ -tat(ik)/-tet(ik):* *adatik, engedtetik; -ú/-ű ~ -jú/-jű:* *arcú, fülű, ajtajú, tetejű.*

• **b) az eltérés a mássalhangzó időtartamában van: -t ~ -tt (főnévképző):** *lét, tét, főzte, jötte; -ni ~ -nni:* *olvasni, enni; -t ~ -tt (befejezett melléknévi igenév képzője):* *megírt, olvasott, rótt.*

c) a képző funkciója szerint

A képzőket aszerint osztályozzuk, hogy milyen szófajú szóból milyen szófajú szót hozunk létre. Főnévből képezhetünk főnevet, melléknevet és igét. Melléknévből képezhetünk főnevet és igét. Végül igéből főnevet, melléknevet, igét és igenevet.

Igeképzők

1. Igéből igét képző képzők (deverbális verbum képzők)

Gyakorító és folyamatos cselekvést kifejező képzők: **-gat/-get:** *ápolgat, beszélget, öltöget; -ong/-eng/-öng:* *hajlong, dülöng, feszeng; -z, -oz(ik)/-ez(ik)/-öz(ik):* *kötöz, öntöz, kiáltozik, sóhajtozik; -g (-og/-eg/-ög):* *pattog, totyog, mekeg, füstölög, zümmög; -ász(ik)/-ész(ik):* *kotorászik, legelészik; -kod/-ked/-köd:* *csapkod, lépked, tömköd; -kol/-kel/-köl:* *horkol, prüszköl; -gál/-gél, -igál:* *húzgál, nevetgél, taszigál; -ol/-el/-öl:* *kortyol, kelepel, püföl; -doz(ik)/-dez(ik)/-döz(ik):* *ámuldozik,*

hüledez, rémüldözik; -dos/-des/-dös: kapdos, nyeldes, lökdös; -dal/-del, (-dál): tördel, harapdál; -dokol/-dekel/-dököl: fuldokol, nyeldekel, öldököl; -dogál/-degél/-dögél: fújdogál, mendegél, üldögél.

***Mozzanatos képzők:** -an/-en: durran, csörren; -ant/-ent: horkant, tüsszent; -int: kanyarint, emelint; -ít: csavarít, pödörít; -aml(ik)/-eml(ik)/-áml(ik): csuszamlík, gyülemlik, villámlík; -all/-ell: fuvall, szökell.*

***Kezdő értelmet kifejező képzők:** -ad/-ed: lázad, ébred; -od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik): felháborodik, elpityeredik; -dul/-dül: kondul, perdül; -dít: fordít.*

***Egyéb cselekvő igéket létrehozó képzők:** -aszt/-eszt: akaszt, éleszt; -t: csöppent, serkent; -ít: hárit, szakít; -ajt/-ejt: szakajt, veszejt; -al/-el, -lal/-lel: aszal, nevel, fájlal, érlel; -ód(ik)/-őd(ik): vonzódik, leskelődik; -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik): gondolkodik, kereskedik; -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik): várakozik, ölelkezik; -óz(ik)/-öz(ik), -ódz(ik)/-ődz(ik), -oz(ik)/-ez(ik)/-öz(ik): akarózik ~ akarószik, kergetőzik ~ kergetődzik, változik; -ul/-ül: nyomul, vonul.*

***Műveltető képzők:** -at/-et, -tat/-tet: mosat, véset, gondolkodtat, festet.*

***Szenvedő igék képzői:** -at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik): adatik, megnézetik, engedtetik.*

***Visszaható igék képzői:** -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik): fészülködik, ruházkodik; -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik): borotválkozik, törülközik.*

***A ható igék képzője:** -hat/-het: moshat, feszülhet.*

2. Névszóból igét képző képzők (denominális verbum képzők)

***Névszóból igét képző képzők:** -z(ik): csákányoz, kettőz, szalonnázik, szemez, zongorázik; -l(ik): burkol, csapol, hegedül, nyergel, pecsétel, talpal, teled, kéklik; -ll(ik): kevesell, rosszall, sárgállik; -ít, -sít: alakít, sárgít, világosít, államosít, fásít, nevesít; -kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik); -lkod(ik)/-lköd(ik)/-lked(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik): kontárkodik, kertészkedik, büszkélkedik, atyáskodik,*

betegeskedik, erősködik; **-od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik)**: okosodik, sötétedik, hűvösödik; **-ul/-ül, -sul**: butul, zöldül, állandósul.

Névszóképzők

1. Igéből névszót képző képzők (deverbális nomen képzők)

Főnévképzők

A cselekvést magát jelentik: **-ás/-és**: futás, tanulás, de az **-ás/-és** jelölheti a cselekvés eredményét (*írás* 'irat', *himzés*), helyét (*lakás, ülés*) és a cselekvés mértékét is ([egy] harapás [kenyér], sütés); **-t, (-tt)**: lét, keltében, röptében, tett, de a **-t** jelölheti olykor a cselekvés eredményét is: *főztöm*; **-aj/-ej**: moraj, dőrej; **-alom/-elem**: bizalom, gyötrelém; **-dalom/-delem**: fájdalom, hiedelem; **-ság/-ség**: fáradtság, segítség, sietség, de a **-ság/-ség** jelölheti a cselekvés eredményét is: *nyereség*; **-adal/-edel**: viadal.

A cselekvés, történés eredményét, illetőleg tárgyát jelölik: **-at/-et**: mondat, ítélet, de az **-at/-et** képző jelölheti magát a cselekvést is (*fordulat*), valamint a cselekvés helyét (*bejárat*) vagy idejét (*kikelet*) is, sőt **-ás/-ész** képzős névszó után összefoglaló mellékjelentéssel intézmény, vállalat, foglalkozás nevét is (*fodrászat, fogászat, erdészet, szemészet*); **-mány/-mény**: gyártmány, készítmény, de lehet egy-egy származék tréfás, lekicsinylő hangulatú is (*íromány, születmény*); **-vány/-vény**: ásvány, emelvény, de jelölheti olykor a cselekvés alanyát is (*jövevény, szökevény*); **-ék**: hasadék, származék, de jelölheti a cselekvés eszközét is (*boríték, festék, támaszték*); **-dék (-adék/-edék)**: szándék, fonadék, olykor gyűjtő jelentésárnyalata is van (*hulladék, söpredék*); **-lék (-alék/-elék)**: moslék, adalék, főzelék; **-ték**: hagyaték; **-omás**: áldomás; **-tal/-tel**: ital, étel.

A cselekvés eszközét jelentők: **-tyú/-tyű (-attyú/-ettyű)**: dugattyú, billentyű; **-óka/-őke**: szívóka, ülőke; **-ány/-ény**: nyitány; **-ál/-él; -al/-el**: fonál, földél, huzal; **-ály/-ély**: akadály, szegély.

A cselekvőt vagy a cselekvés helyét jelölők: **-ó/-ő**: igazgató, nyomozó, ebédlő, rendező, vendéglő (jelölhetik ritkábban magát a cselekvést is: bemutató, találkozó); **-da/-de (-oda/-öde)**: járda, nyomda, iroda, tanoda, kötöde; **-ár/-ér**: bűvár, hordár.

Melléknévképzők

-ós/-ős: csípős, félős; **-ékony/-ékeny**: hajlékony, feledékeny; **-atag/-eteg**: hervatag, téveteg; **-i**: játszói, maradi; **-ánk/-énk**: nyúlánk, félénk; **-ag/-eg**: hallgatag, reszketeg; **-a/-e**: lenge, pörge; **-tlan/-tlen (-atlan/-etlen)**; **-talan/-telen**: főtlen, tanulatlan, készületlen, neveletlen, nyugtalan; **-hatatlan/-hetetlen**: pótolhatatlan, tehetetlen; **-ható/-hető**: iható, ehető.

2. Névszóból névszót képző képzők (denominális nomen képzők)

Főnévképzők

– **Kicsinyítő, becéző képzők**: **-cska/-cske (-acska/-ocska/-ecske/-öcske)**: *fiúcska, szánkócska, felhőcske, kanalacska, ablakocska, rögöcske*; **-ka/-ke**: *asztalka, leányka, legényke*; **-i**: *Ági, Kati*; **-csi**: *Jancsi, repcsi*; **-ca**: *Teca*; **-ci**: *Anci*; **-u**: *Etu, apu*; **-us**: *Katus, apus*; **-ikó**: *házikó, ládikó*; **-csa/-cse**: *Borcsa, tócsa, üvegcsé*; **-kó**: *Palkó*; **-is**: *Andris*; **-ó/-ő**: *Kató, Pető*; **-dad/-ded**: *tojásdad, édesded(en)*.

– **Különféle jelentésű főnévképzők**: **-s (-as/-os/-es/-ös)**: *hajós, órás, fazekas, boltos (foglalkozásnevek); akácos, gyümölcsös (gyűjtőnevek); négyes, ötös (számjegynevek); kilós, tízes (pénz- és mértéknevek); -ság/-ség*: *bátorság, jóság, távolság, egység, minőség, szelídség (elvont tulajdonságot jelölők); álmoság, egészség (állapotot jelölők); asztalosság, számítógépeség (mesterséget, szakmát jelölők); fiatalosság, hallgatóság, elnökség, vezetőség (gyűjtőnevek); szabóság, pékség (vállalatot, illetőleg annak helyét jelölők); -ász/-ész*: *jogász, művész (foglalkozásnevek); -zat/-zet*: *alakzat, padlózat, felhőzet, kövezet (összefoglaló jelentésűek); -sdi*: *háborúsdi, katonásdi (játéknevek, komolytalan cselekedetek*

megnevezése); **-onc/-enc/-önc**: tanonc, újonc, kegyenc; **-lat/-let**: bizonylat, segédlet; **-alék/-elék**: százalék, ezrelék; **-ista**: humanista, idealista, marxista.

Melléknévképzők

-s (-os/-es/-ös): *fás, bokros, kavicsos, családias, házias; futólagos, fölösleges; kékes, feketés* (kisebb mértékű tulajdonságot jelölők); **-ú/-ű, -jú/-jű**: (piros) *arcú*, (piros) *tetejű* ('valamivel bíró, valamivel ellátott' jelentésűek); **-i**: *balatoni, benti, gyári, idei, kinti, rokoni, téli, városi, világnézeti*; **-tlan/-tlen (-atlan/-etlen)**; **-talan/-telen**: *szótlan, nőtlen, pártatlan, egyetlen, gondtalan, lélektelen*; **-nyi**: *öklömnyi, morzsányi*; **-szori/-szeri/-szöri**: *háromszori, kétszeri*; **-szoros/-szeres/-szörös**: *hatszoros*.

Törtszámnévképzők: -d (-ad/-od/-ed/-öd): *század, tized, ötöd*.

Sorszámnévképzők: -dik (-adik/-odik/-edik/-ödik): *harmadik, negyedik, ötödik*.

Korábban ide sorolták az úgynevezett utótag jellegű képzőket is. Ezek a **-féle** (*ételfele, többféle*), **-fajta** (*magamfajta, másfajta*) és **-szerű** (*kötelességszerű, ötletszerű*). Újabban azonban kétségbe vonják képzőszerűségüket, mivel összetételek halmozása esetén önállóan, fogalomjelentésű előtag nélkül is képviselhetik az összetett szó egészét (*mindenfélé* és *-fajta*), illetőleg ismétlődés esetén elmaradhatnak, mint a valódi összetételi szóalakok (*fű- és gabonafélék; nem élet-, hanem álomszerű*).

Igenévképzők

A főnévi igenév képzője: -ni (-ani/-eni)/-n(-an/-en-)/-nni/-nn-: *hallgatni, mondani, felejteti, mosnom, tanítanom, felejtennem, inni, innom*.

A melléknévi igenév képzői: folyamatos: **-ó/-ő**: *olvasó, éneklő*; befejezett: **-t/-tt (-ott/-ett/-ött)**: *zárt, elolvasott*; beálló történésű: **-andó/ -endő**: *elolvasandó, elvégzendő*.

A határozói igenév képzői: -va/-ve: *sírva, kérve*; **-ván/-vén**: *tudván, kérvén*.

5. A magyar nyelv igeragozási rendszere

Irodalom:

1. Elekfi László. Magyar ragozási szótár. – Bp.: Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.
2. Tompa József. Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk // Nyr. 88/4. – 439–49.
3. Kálmán Béla. A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban. In. Magyar Nyelvőr. 1996.– 393-404.
4. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 2004.
5. Kugler Nóra. Az igeragozás // Nyr. 121/4. – 436–458.
6. Lotz János. A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban // NytudÉrt., 58. sz. – 249–255.
7. Velcsov Mártonné. Igeragozási kérdések // NytudÉrt. 58. sz. – 323–327.

A ragozás a szótőnek jelekkel és raggal való ellátása abból a célból, hogy módosítsuk a szótő grammatikai jelentését és kijelöljük mondatbeli szerepét. A ragozás a mai magyar nyelvben szófajhoz kötött. Így beszélhetünk ige- és névszóragozásról. Szófajonként ragozási sorok alakulnak ki, amelyeket paradigmáknak nevezünk. A magyar igék, névszók és igenevek paradigmái jelentősen különböznek egymástól, de valamennyi tükrözi a magyar nyelv agglutináló típusát.

Verbum finitum a ragozott igealak: szám, személy, mód, idő, határozottság kifejezése. Az igitőhöz a ragozásban mód- és időjelek, illetve személyragok járulnak. Fontos szerepet kap a jelöletlenség, azaz a zéró morféma. Egy-egy ige valamennyi jelzett, ragos és segédigés alakja együtt az igeragozási rendszer. A szintetikus igealak tő+ jel+ jel+ rag felépítésű. Az analitikus igealak vagy a főige egyszerű múlt idejű alakjából és a *volna* segédigéből áll (*várt volna*), vagy a főige főnévi igenevéből és a

fog segédige ragozott alakjából (*kérni fogsz*). A mai magyar nyelvben az igeragozási sorok rendszeréről szokás beszélni: az igének lehet:

- módparadigmája (kifejezhet kijelentő, feltételes és felszólító módot),
- időparadigmája (kifejezhet jelen, múlt és jövő időt),
- szám- és személyparadigmája (jelölheti az igén az alany személyét és számát, illetve tárgyhatározottságát).

Az **igemód** grammatikai kategória. A *mód* az igén morfológiailag jelölt kategória, melynek funkciója az egész mondat tartalmával kapcsolatban van, s alapvető szerepet tölt be a nyelv modális rendszerében. Az egyszerű igealakban módjel, az összetett igealakban a *volna* segédszó jelöli. Az igemóddal a beszélőnek az igében kifejezett cselekvés-, létezés-, történés- vagy állapotfogalomhoz való viszonyát fejezik ki.

A magyarban három igemódot különböztetünk meg: **kijelentő, feltételes és felszólító módot.**

A **kijelentő mód** (latinul *indicativus*) az igemódok egyike, amely tényszerű közlést, állítást, illetve bekövetkezett, folyamatban lévő vagy a jövőben bekövetkező cselekvést, történést, állapotot fejez ki. Például: *Tegnap későn jöttem haza. Péter éppen tanul. Holnap péntek lesz.*

A nyelvekben általában az alapértelmezés szerinti, leggyakrabban használt igemód. Használata a felszólító és az óhajtó mondat kivételével minden mondatfajtában lehetséges. Elsődlegesen a kijelentő mondatra jellemző, ahol csak kijelentő és feltételes módú igealak szerepelhet. A kijelentő mód mellékmondatbeli előfordulását semmilyen szintaktikai kategória nem korlátozza. A kijelentő mód jele \emptyset morféma. *lép-+ \emptyset -ek, jár-+ \emptyset -sz.* A magyar nyelvben a kijelentő módnak *jelen, múlt* és *jövő* ideje van.

A **feltételes mód** (latinul *conditionalis*) azt fejezik ki, hogy a cselekvés, történés, létezés, állapot végbemenetele bizonyos feltételektől függ vagy óhajtott, esetleg bizonytalan. Jellemzően óhajtó mondatban fordul elő, ennek kötelező eleme, de más

mondatfajtákban is szerepelhet. A mellékmondatbeli feltételes mód nem túl gyakori a nyelvhasználatban, de *mintha* kötőszó után kötelező, azonban az esetek jelentős részében kijelentő móddal szabadon váltakozhat.

Jele a *-na/-ne/-ná/-né*. alakváltozataik: *ad-+-na*, *ad-+ná-+-m*, *néz-+-ne*, *kér-+-né-+-m*, *i-+nna*, *te-+-nné*. Múlt időben a feltételes mód jelölése már csak analitikusan valósulhat meg, ahol a mód jelét a *vol-* igetőhöz csatoljuk, melynek egyetlen szerepe, hogy feltételes mód szerepét felvegye. Múlt időben tehát a *volna* igei segédszó jelöli a feltételes módot. Pl.: *adott volna*, *mesét volna*.

A **felszólító mód** (latinul *imperativus*) számos nyelvben utasítás, parancs, illetve kérés kifejezésére használatos. Régebben parancsoló módnak is hívták bizonyos nyelvekben. A felszólító módú igealak a beszélő akaratát, kívánságát fejezi ki.

Használata kötelező a felszólító mondatokban, de más mondatfajtákban is előfordul, azonban ott már csak kiegészítő értéként képviselve ugyanezt a jelentést.

Jele a *-j*. Ez az invariáns elem azonban alternációkban él:

Az **igeidő** (latinul *tempus*) alaktani kategória, amellyel a nyelvek a cselekvés, történés, állapot idejét fejezik ki a közlés idejéhez viszonyítva. Ha az esemény ideje megelőzi a közlés idejét, múlt időről, ha követi, jövő időről beszélünk, ha pedig az esemény a közlés időpontjában is folyamatban van, jelen időről beszélünk.

Múlt idő – folyamata a beszélésnél korábbi időben történik. *Alaki jelölője*: magánhangzó után **-tt**; mássalhangzó után **-t** *ad-+-t-+-am*, *lát-+-t-+-alak*, *jö-+-tt-+-ek*. Korábban létezett a múlt idők rendszere. Az igeikötők rendszerének kifejlődésével ez a rendszer egyszerűsödött, s eltűntek az alábbi alakok: *írá*, *íra*, *ír vala*, *írt vala*, *írt volt*.

Jelen idő – a cselekvés az elbeszéléssel egy időben történik. A magyarban egyetlen jelen időt tartunk számon, amely egybeesik a mindenkori beszédidővel, vagy tartalmazza azt. Jelen időt használunk általános érvényűnek tartott kijelentésekben vagy gyakran ismétlődő események jelölésére.

Jelöletlen, azaz \emptyset morfémaival jelölt idő, így ellentétben áll a *t*-vel jelölt múlt idővel. Ezt kiemelve a jelen és múlt időt tekinthetjük csak grammatikai kategóriáknak. A jelen idő lehet kijelentő módban feltételes módban felszólító módban.

Jövő idő – a cselekvés az elbeszélésnél későbbi időben történik. A jövő, mint időviszony kifejezése körülíró, de még *morfológiai természetű szerkezettel* (pl.: *el fogok menni*), *szintagmával* (pl.: *holnap megyek*), illetve a *jelen idejű alakkal* (pl.: *Mejyek, iszom egy kis vizet.*) történik. Bár a körülíráshoz több szempontból hasonlít, mégis alapvetően eltér a *határozói igenévi alak + van* szerkezetrendszer (pl.: *meg van írva*).

A jövő időnek szoros értelemben vett önálló morfológiai jelölője nincs. A *fog + -ni* morfológiai természetű, körülíró szerkezetet tekinthetjük egyedül a jövő idejű paradigma részének. A jövőidő csak kijelentő módban él. Pl.: *el fog jönni*

A személyragok mindig kifejezik az alany (egyes v. többes) számát és (1., 2., v. 3.) személyét (alanyi személyragok). De kifejezhetik az alany számán és személyén kívül a határozott tárgy (harmadik v. második) személyét is (tárgyas személyragok).

A nyelvtani szám (numerus) olyan nyelvtani kategória, amely azt fejezi ki, hogy egy vagy több alany végzi-e a cselekvést. Ennek megfelelően a magyar nyelvben egyes számot (numerus singularis) és többes számot (numerus pluralis) különböztetünk meg.

A nyelvtani személy (persona) egy szituációban résztvevők számára és jellegére utaló nyelvtani kategória. Mind egyes, mind pedig többes számban 1., 2. és 3. személyt különböztetünk meg. A beszélő(k) az 1. személy(ek), a címzett(ek) a 2. személy(ek), az interakcióban résztvevő(k) a 3. személy(ek). Személyes névmásokkal szemléltetve: én, te, ő, mi, ti, ők.

A magyar igealakon a nyelvtani szám és személy kifejezői a személyragok. Annak megfelelően, hogy a személyragok csak a nyelvtani számot és személyt

fejezik ki, avagy emellett arra is utalnak, hogy a cselekvés 2. vagy 3. személyű határozott tárgyra irányul.

Az igeragozási rendszerek lehetnek:

a) teljes ragozási rendszer: megvan minden módja, ideje, száma, személye.

b) hiányos ragozási rendszer: bármely mód, idő, szám v. személy hiányzik.

A magyar nyelvben két teljes igeragozási sor van. A személyragok különbsége alaki és funkcionális különbség, mert az általános ragozás személyragjai kétfunkciósak (az alany számára és személyére utalnak), a határozott ragozás személyragjai háromfunkciósak (az alany számán és személyén kívül a harmadik személyű határozott tárgyra is utalnak).

A Magyar grammatika **a tárgyas ragozást *határozott ragozásnak*** (később határozott tárgyas ragozásnak) nevezi. A *tárgyas ragozás* elnevezés azt sugallta, mintha az ilyen ragozásban álló igealak után bármilyen tárgy állhatna, pedig csak határozott tárgy állhat. Határozott ragozása csak a tranzitív (tárgyas) igéknek lehet). Akkor használjuk, amikor az igének 3. személyű határozott tárgya van. Teljes paradigmát alkot, van alakSORA minden időben és módban.

E/1. -m	kérem, várom
2. -d/-dd	kéred, várod, edd, szódd
3. -ja, -i, -a/-e, -Ø	várja, kéri, várta, kérte, várnaØ

T/1. -nk, -uk/-ük,	kérnénk, vártuk, kértük
-nók/-nők, -juk/-jük	várnók, kérnők; várjuk, kérjük
2. -tok/-tek, -játok,	várnatok, kérnétek, várjátok;
-itek, -átok, -étek	kérítek, vártátok, kértétek
3. -k, -ják, -ik, -ák, -ék	várnák, várják, kérik, várták, kérték

Eltérések ettől az alapragozástól

E/3, múlt idő/felszólító mód: -a/-e (várta, kérte, olvasta; várja, kérje, olvassa);
feltételes mód: -ná/-né (várna, kérne, olvasna)

T/1, múlt idő/felszólító mód: *-uk/-ük* (vártuk, kértük, olvastuk; várjuk, kérjük)

T/2, múlt idő/felszólító mód: *-átok/-étek* (vártatok, kértétek, olvastatok; várjátok, kérjétek, olvassatok)

T/3, múlt idő/felszólító mód: *-ák/-ék* (várták, kérték, olvasták; várják, kérjék)

[**E/3**, **T/1**, **T/2**, **T/3** személyben csak az alapragozásban van *j* a személyragokban.]

A Magyar grammatika **az alanyi ragozást általános ragozásnak** nevezi. A korábbi *alanyi ragozás* elnevezés azt sugallja, mintha az ebben a ragozásban álló igealak után semmilyen tárgy nem állhatna. Ez nem igaz, mert az általános ragozásban álló igealak után is állhat tárgy, de csak határozatlan. Általános ragozása minden igének lehet. Teljes paradigmát alkot: van alakSORA minden időben és módban. Ilyen személyragozást használunk: ha az igének nincs tárgya; ha van tárgya, de az határozatlan; ha 1. vagy 2. személyű személyes névmással kifejezett határozott tárgya van (személyragja a *-lak/-lek*).

Lehet \emptyset , azaz testetlen szóelem (E/3. személyben, mindhárom időben, kijelentő és feltételes módban; E/2. személyben felszólító módban, a rövidebb alakban). Személyragjai minden igéhez hozzátehetőek (kivéve az ikes igék szabályos alakjait egyes számban), tárgyas és tárgyatlan igeTÖHÖZ egyaránt járulhatnak.

E/1.	-k, -m,	várnék, várok, várjak, vártam, kértem
	-lak/-lek	várlak, kérlek
2.	-sz, -l, \emptyset	vársz, várnál, vártál, várál, várj \emptyset
3.	-\emptyset, -on/-en/-ön	vár \emptyset , várna \emptyset , várjon, kérjen, törjön
T/1.	-nk/-unk/-ünk	várnánk, várunk, kérünk
2.	-tok/-tek/-tök	vártok, kérték, törtök
3.	-nak/-nek, -k	várnak, kérnek, vártak, kérték

Eltérések ettől az alapragozástól

E/1, múlt idő: *-m* (vártam, kértem, olvastam)

E/2, múlt idő/felszólító mód: *-ál/-él* (vártál, kértél, olvastál; várjál, kérjél, olvassál)

E/3, felszólító mód: *-on/-en/-ön* (várjon, kérjen, olvasson)

T/1, feltételes mód: *-nk* (várnánk, kérnénk, olvasnánk)

T/2, múlt idő/felszólító mód: *-atok/-etek* (vártatok, kértetek, olvastatok; várjatok, kérjetek, olvassatok)

T/3, múlt idő: *-ak/-ek* (vártak, kértek, olvastak)

Az általános ragozás speciális alak sorának tekintjük. Az **ikes ragozás** az irodalmi nyelvre jellemző, visszaszorulóban lévő igeragozási típus. A jelen idejű egyes számú alakokban, mindhárom igemódban érvényesül. Az igéknek azt az *-ik* végződésű csoportját, amelyre kiterjed, **ikes igéknek** nevezzük.

Az ikes ragozás az ősmagyar nyelvben jött létre eredetileg azzal a céllal, hogy a tárgyat (illetve a cselekvés célpontját) egyértelműen megkülönböztesse az alanytól (a cselekvés végzőjétől). Eredetileg a mediális, történést kifejező igenemként működött: ez a *tör-törík* párnál mind a mai napig jól megfigyelhető. A mediális ige ugyanis már önmagában arra utal, akivel/amivel történik valami, így egyértelművé teszi, hogy nincs szükség mellette tárgyra.

Nem alkot teljes paradigmát, csak egyes számban, de minden módban létezik. A többes számban hiányzó ragokat az általános ragozás személyragjai pótolták már az ikes ragozás kialakulásakor is (az ősmagyar kor elején). A mai magyar köznyelvben megfigyelhetjük, hogy az általános ragozás erősen hat az ikes ragozásra: egyre több ikes igét ragozunk egyre több grammatikai helyzetben iktelenül, alanyi (általános) ragozással: *én ennék, ő enne, én egyek, ő egyen*. Ikes ragozással a megfelelő alakok a következők: *én enném, ő ennék, én egyem, ő egyék*. Előfordul, hogy a különbözőképpen felépülő, különböző szóelemeket tartalmazó szóalakok egybeesnek (grammatikai homonímia). Ilyen például az *eszem* igealak, amely E/1. ices ragozású, de ez az alakja a tárgyas ragozásban is (*megeszem* a süteményt); *ennék* alakban

jelenik meg az eszik ige ikes ragozás E/3.-ban, iktelen alanyi ragozás E/1.-ben, tárgyias ragozás T/3.-ban.

E/1. -m alszom, eszem, rejtőzködöm

2. -l alszol, eszel, rejtőzködöl

3. -ik/-k/-ék alszik, aludnék, aludjék

Balázs Géza Nyelvhelyességi lexikonjában az alábbi típusokat különbözteti meg:

1. Tiszta, szabályos, állandó: *-m, -l, -ik*, például *tetszik, alszik, nyugszik, eszik, iszik, költözik, mászik, dolgozik, fogódzik* stb.

2. Ingadozó: *-m* vagy *-k, -l* vagy *-sz, -ik* például *álmodozik, botlik, ébredszik, költözik, lakik, mérkőzik, távozik, ugrik, utazik, vágyik*.

3. Álikes: csak a 3. személyben ikes, például *hazudik, lábadozik, illik, megjelenik, tűnik, válik, törik, születik, bomlik, bújik, egerészik, gyűlik, hullik, züllik*.

◦ Analógiás hatásra más személyben is megjelenhet, például *hazudsz* helyett *hazudol*, ez azonban szükségtelen, hiszen itt nem valódi ikes igéről van szó; Vörösmarty például még iktelenül használta ezt az igét: „Jókedvet és ifjuságot hazud” (Előszó).

4. Ingadozó álikes: még a 3. személyben is lehet iktelen, például *egerész(ik), heverész(ik), akadoz(ik), bomol/bomlik, tündököl/tündöklik*.

5. Ikesevés: *-s, -sz, -z, -dz* végű igék egyes szám 2. személyben *-l* végződést kapnak: *mosol, teszel, hiszel, nézel, edzel*.

Az *-l* rag más végződésű igéknél csak nem standard nyelvhasználatban fordul elő, például *adol, kapol, fogol, sütöl*, a standard nyelvben *adsz, kapsz, fogsz, sütsz*. Ugyanígy, olykor az ikes ragozásra jellemző *-m* is előfordul iktelen igéknél, például: *beszállhatom, haladjam, edzem* – a javasolt alak: *beszállhatok, haladjak, edzek*, hiszen a *beszáll, halad, edz* nem ikes igék.

A **hiányos** ragozás azt jelenti, hogy egyes igék ragozási sorából hiányoznak bizonyos alakok. Ilyen a *tetszik* és a *gyere* ige, melyeknek nincs alakja minden személyben. Hasonlóan viselkednek az időjárás jelenségeket kifejező (*villámlik,*

dörög stb.), az egyéb történést, állapotváltozást és érzékelést jelentő igék (*apad, ízlik, erjed* stb.). Csak 3. személyben használatos az *alapszik, viszonylik* stb. ige, felszólító módban nem használatos a *piroslik, vonaglik, magaslik* és még számos ige. A 3. személyű határozott tárgyra utaló ragozási rendszer teljes, a 2. személyű határozott tárgyra mindhárom módban és időben csak az egyes szám első személyű alany esetén utal személyrag: -lak/lek (várlak, néztelek volna). Ez a ragozásrendszer hiányos.

A **sajátos** vagy rendhagyó ragozás azt jelenti, hogy a paradigma egy vagy kevés szóalakot tartalmaz. Ilyen a létige és tagadó formája, a *nincs*, a *van* segédige paradigmája.

6. A névszóragozási rendszer a mai magyar nyelvben

Irodalom:

1. Balogh Judit. A névszóragozás // Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Ttk., 2000. – 183–208. o.
2. Papp Ferenc. A magyar főnév paradigmaticus rendszere. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975.
3. Papp István. A magyar nyelv szerkezete // Nyr. 83/4. – 451–64. o.
4. Rácz Endre. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere // Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre–Szatmári István. – Bp.: Ttk., 1974. – 135–149. o.
5. Tompa József. A névszói viszonyragozás // MMNYR. I. / Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961. – 552–586. o.

A névszótövekhez a ragozásban jelek és eset- (v. viszony)ragok járulnak. A zéró morféma szerepe itt nagyon fontos. Ragozási rendszerükbe beletartozik egy-egy névszó valamennyi jelzett és ragos alakja, a határozószók személyragos alakjai is.

A főnévalak morfológiailag **tő+ jel+ rag** felépítésű, de akár a rag, akár mindkettő is lehet zéró alakú. Jelből ugyanakkor több is állhat egymás után: (*kertész-é-i*). A melléknévi és számnévi alak többnyire egyszerűbb felépítésű: (*jobb-an, sok-szor*). A névmás alakja általában attól függ, hogy főnévi, melléknévi, számnévi-e.

A többes szám jelei

Általános jele a **-k**, valamint az **-i** (**-ai/-ei, -jai/-jei**), de ez utóbbi speciális, mivel csak birtokviszonyban, birtokjeles vagy birtokos személyjeles főnéven fordulhat elő. A birtoktöbbséítő jel a birtokjel után, illetve a birtokos személyjel előtt áll.

Az általános **-k** többesjel is elsősorban főnéven jelenik meg, hiánya esetén zéró morfémát veszünk fel, vagyis az egyes szám \emptyset jelével áll szemben (*ember –*

emberek). Melléknéven is előfordulhat állítmányi helyzetben, vagy értelmezői helyzetben (pl.: *az emberek feledékenyek; a gombok, a szépek*).

A főnevek többes száma az egyes számú alakkal szemben a megnevezett dolog többségére utal, ez a többség azonban nincs számszerűen meghatározva. A többesjel általában minden főnévhez járulhat, de vannak olyan főneveink is, amelyeknek nincs többes számú alakjuk (pl.: *gondolkodás, jóság, világ, földkerekség + tulajdonnevek*).

A szakirodalomban a fenti két, általánosan névszói többesjelenként számontartott morféma mellett felmerül egy harmadik, ún. *heterogén többséget kifejező többesjel* is, mégpedig az *-ék* toldalék (pl.: *Pistáék*). Ez a személyt jelentő főnevekhez járuló szóelem a korábbi nyelvtanokban képzőnek minősül, mert a jelekénél nagyobb jelentésmódosító szerepe van.

Birtokjel – -é.

Birtokviszonyra utaló, főnévhez járuló jel, a birtokjeles szóalak jelentése egy birtokos szerkezet (szintagma) jelentésével egyenértékű, a birtokos jelzős szerkezet reduplikációjaként jön létre. A birtokjeles főnév utal a birtokosra és a birtokra is, de természetesen csak egy jeltárgya van (*a diák könyve – a diáké*). Többes számban az *-i* birtoktöbbsesítő jel jelöli rajta a birtok többségét (*a könyvek a gyerekekéi*).

Kiemelő jel – -ik.

Tipikusan melléknévre jellemző toldalék, közép- és felsőfokú melléknevekhez járul (pl.: *szebbik, legszebbik*). Az a funkciója, hogy a megnevezett tulajdonsággal rendelkező dolgok közül egyet kiemel, megkülönböztet, határozottá tesz.

Fokjel – -bb; leg- + -bb; legesleg- + -bb.

A fokjel elsősorban minősítő melléknévhez járuló morféma. Megjelenése a melléknév jelentését a tulajdonság mértékének tekintetében módosítja. Míg az alapfokú melléknév a tömorféma jelentését viszonyítás nélkül nevezi meg, addig a fokozott melléknév ugyanezt viszonyított formában teszi.

Birtokos személyjel

A birtokos személyjel funkciója, hogy a birtokot kifejező szón utal a birtokos számára és személyére. Két birtokos ragozási paradigmánk van:

- egy birtokra utaló
- több birtokra utaló

Egy birtokra utaló birtokos személyjelezés

E/1 –m (házam, kertem, álmom)

T/1 –unk/-ünk (házunk, kertünk, álmunk)

E/2 –d (házad, kerted, álmod)

T/2 –tok/-tek/-tök (házatok, kertetek, álmotok)

E/3 –a/-e, -ja/-je (háza, kertje, álma)

T/3 –uk/ük, -juk/-jük (házuk, kertjük, álmuk)

Több birtokra utaló birtokos személyjelezés

Toldaléktömbös koncepció (ház, kert, álom vödör):

E/1 –aim/-eim, -jaim/-jeim (házaim, kertjeim, álmaim,)

E/2 –aid/-eid, -jaid/-jeid, -id (házaid, kertjeid, álmaid,)

E/3 –ai/-ei, -jai/-jei, -i (házai, kertjei, álmai)

T/1 –aink/-eink, -jaink/-jeink (házaink, kertjeink, álmaink,)

T/2 –aitok/-eitek, -jaitok/-jeitek (házaitok, kertjeitek, álmaidok, vödreitek)

T/3 –aik/-eik, -jaik/-jeik (házaik, kertjeik, álmai)

Az eredetük szerint birtokos személyelek a nyelvtörténet során több szófajhoz is kapcsolódhattak (főnévi igenév, befejezett melléknévi igenév, határozószók, számnevek, névmások).

A névszók ragjai

<i>1. Alanyeset (nominativus)</i>	-Ø
<i>2. Tárgyeset (accusativus)</i>	-t
<i>3. Birtokos eset (genitivus)</i>	-nak/-nek
<i>4. Részes eset (dativus)</i>	-nak/-nek
<i>5. Bentlevés eset (inessivus)</i>	-ban/-ben
<i>6. Behelyezés eset (illativus)</i>	-ba/-be
<i>7. Kihelyezés eset (elativus)</i>	-ból/-ből
<i>8. Rajtalevés eset (superessivus)</i>	-n, -on/-en/-ön
<i>9. Ráhelyezés eset (sublativus)</i>	-ra/-re
<i>10. Lehelyezés eset (delativus)</i>	-ról/-ről
<i>11. Ottlevés eset (adessivus)</i>	-nál/-nél
<i>12. Közelítés eset (allativus)</i>	-hoz/-hez/-höz
<i>13. Távolítás eset (ablativus)</i>	-tól/-től
<i>14. Határeset (terminativus)</i>	-ig
<i>15. Mód- és állapot eset (essivus-formalis)</i>	-ként
<i>16. Eredményeset (translativus-factivus)</i>	-vá/-vé
<i>17. Eszköz- és társeset (instrumentalis-comitativus)</i>	-val/-vel
<i>18. Ok- és céleset (causalis-finalis)</i>	-ért
<i>19. Osztóeset (distributivus)</i>	-nként
<i>20. Együtteset (sociativus)</i>	-stul/-stül
<i>21. Állapot eset (essivus-modalis)</i>	-ul/-ül
<i>22. Mód eset (formalis)</i>	-képp, -képpen
<i>23. Időeset (temporalis)</i>	-kor
<i>24. Ismétlődő időeset (distributiv-temporalis)</i>	-nta/-nte

7. A szóösszetétel fogalma; az összetett szavak grammatikai csoportjai

Irodalom:

1. Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné. A mai magyar nyelv. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1988. – 85–203. o.
2. Berrár Jolán: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre–Szathmári István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1973. 99–124.
3. Gósy Mária. A szintaktikailag pontosan nem elemezhető alárendelt összetet szavak rendszere // MNy., 1975, 71. – 47–57. o.
4. Kiefer Ferenc. A magyar nyelv kézikönyve. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 2003. – 185–203. o.
5. Lengyel Klára. A szóösszetétel. // Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.

A fejlődés, az életforma átalakulása, a világ megváltozása óhatatlanul rengeteg új fogalom megszületésével jár együtt. Mindez magával hozza, hogy új megnevezések, kifejezések szülessenek. ezt a szükségszerűséget a nyelv a maga módján leképezi különféle szóalkotási módokkal. Ezek közül az elmúlt órák során már megismerkedtünk a szóképzéssel. A mai órán a **szóösszetétellel** kapcsolatos tudnivalókat fogjuk elsajátítani.

A *szóösszetétel (compositio)* az egyik leggyakoribb szóalkotásmódunk. Szóösszetétel során két vagy több szóalak összekapcsolásával hozunk létre új lexémát, melyet alaki felépítése alapján összetett szónak (**compositum**), nevezünk.

Összetett szavak kétféleképpen keletkezhetnek:

▪ **mondatbeli összefüggés alapján** – a mondatban egymás mellett álló, egymással szorosan összetartozó szavak forrtak össze; így keletkezett például a nagy üzem, a hét vége, a szabad idő jelzős szerkezetekből a nagyüzem, hétvége, szabadidő szóösszetétel. foként kötoszavak, pl. hogy+ha, nem+csak

▪ **mondatbeli előzmény nélkül** – az összetett szavak többsége ilyen módon jön létre, vagyis nyelvünk felhasználta a szóalkotásnak ezt a termékeny lehetőségét egy-egy új fogalom megjelölésére két különálló egyszerű szóból egy összetett szót alkotott. Így született a golyóstoll, műanyag, hűtőszekrény, porszívó, mosógép, lemezjátszó is. *káposzta+saláta, posta+láda*. Egyetlen szó részleges megismétlésével is hozhatunk létre összetett szavakat, bár ezeket többen nem tekintik igai összetett szóknak, ezek az ikerszók (*izeg-mozog, ide-oda* stb.).

Az összetett szavak többsége **zárt szerkezetű**. Ezek közvetlen alkotóelemeit sorrendiségük alapján **előtagnak** és **utótagnak** hívjuk. Gyakran az előtag (*tyúkhúsleves*) vagy az utótag (*szóösszevonás*) is lehet összetett szó. Van szépszámmal példa arra, hogy az elő- és az utótag összetett szó (*rendőrőrszoba*).

Hangtanilag jellemző az összetett szavakra, hogy az elsőt követő elemei elveszítik önálló hangsúlyukat (például *szövegszerkesztő*: a második tag hangsúlytalan). Csupán egy-két esetben hangsúlyos mindkettő (*boldog-boldogtalan*).

Jelentésstanilag nézve a szóösszetétel tagjai között intézményesült kapcsolat jön létre, így jelentése gyakran eltér a két elem jelentésének „összegétől” (a *gyorsvonat* például nem bármely olyan vonat, amelyik nagy sebességgel halad, hanem egy bizonyos vonatfajta).

Mondattanilag az jellemzi, hogy tagjait nem lehet szabadon variálni, például a jelzőt állítmánnyá kiemelni vagy egyéb szót ékelni be közéjük. (A *magas ház* kapcsolatba be lehet szúrni, hogy *magas, gyönyörű ház*, és lehet mondani, hogy *ez a ház magas*, de a *sárgaház* kapcsolattal ugyanezt már nem lehet megtenni a jelentés módosulása nélkül – ez az ún. beékelődési teszt.)

Hangsúlyviszonyok tekintetében rendszerint az előtag első szótagja a főhangsúlyos (*huzavona*). Csupán egy-két esetben hangsúlyos mind a két tag (*boldog-boldogtalan*)

A Keszler Borbála-féle **MGr.** az összetett szavakat aszerint is megkülönbözteti, hogy az alkotóelemei közötti kapcsolat *szoros* vagy *laza*. Ez a különbségtevés megkönnyíti a helyesírást: az elő- és utótag közötti szoros kapcsolatot igazolja, hogy

a toldalék csak az utótagon jelenik meg. A szoros kapcsolatot a helyesírásban egybeírással jelezzük.

Szoros összetételek az alárendelő összetételek, a morfológiai típusú összetételek, a szervetlen összetételek. A mellérendelő összetett szavakon belül a valódi mellérendelések lehetnek szorosak (pl.: *árvíz, búbánat*).

A **laza összetételek** jellemzője, hogy a toldalék az elő- és utótagon is megjelenik. Ezt a lazább viszonyt a helyesírásban kötőjellel érzékeltetjük (pl.: *apraja-nagyja*).

Az összetett szavak grammatikai csoportosítása

⇒ **Szerves összetételek**

Az elő- és utótag viszonya alapján az összetett szavakat két nagy csoportra lehet bontani, aszerint, hogy van-e grammatikai kapcsolat a szóalakok között, vagy nincs. A grammatikai szabályok által összekapcsolódó szóalakok hozzák létre a szerves szóösszetételeket. Lengyel Klára a szerves összetételeken belül megkülönböztet:

• **Morfológiai típusú összetételek**

Szószerkezetekké bonthatók, azaz egy alapszófajba tartozó fogalomszó és egy toldalékmorféma-értékű viszonszó kapcsolatából állnak (pl.: *mindazonáltal, életellenes*).

• **Szintaktikai típusú összetételek**

Szószerkezet-kapcsolatokká bonthatók, azaz két vagy több alapszófajú fogalomszóból keletkeznek.

1. Alárendelők

- Alanyosak (pl.: *anyaszülte*)
- Tárgyasak (pl.: *dolgvégező*)
- Határozósak (pl.: *munkaképes*)
- Jelzősek (pl.: *hétfejű*)

- Jelentéssűrítők: Ide azok az összetett szavak tartoznak, melyek alárendelő jellegűek, de az elő és utótag közötti viszony minőségét pontosan nem tudjuk meghatározni, mert nem szintagmára, hanem szintagmakapcsolatra vezethetők vissza (pl.: *aranytartalék* ≈ 'a tartalék, ami aranyat érhet').

· 2. Mellérendelők

- Valódi mellérendelő összetételek (*búbánat, apraja-nagyja*)
- Ismétléses mellérendelések (*alig-alig, nőttön-nő*)
- Ikerszók (*ugrabugrál, fidres-fodros*)

⇒ Szervetlen összetételek

A szervetlen szóösszetételek alkotóelemei az idők során lassan tapadtak össze. Fajtái:

1. Lehet olyan alak, amelyben az előtag és az utótag között semmiféle tartalmi és nyelvtani összefüggés nincs: *ábécé*.

2. Mondattani funkció következtében kerültek szoros kapcsolatba. Ilyenek az összetett **módosítószók** (*aligha, netán*), **kötőszók** (*mégpedig, habár*), **névmások** (*ugyanilyen*).

3. Vannak összetett főnevek és melléknevek, melyek **egész mondatból**, vagy a **mondat** egy részéből alakultak: *fogd meg, nefelejcs*.

4. Néhány **köszönési formát** is a szervetlen összetételekhez sorolunk: *adjisten!, fogadjisten!*

Az alárendelő szószerkezetek fogalma, típusai

Az alárendelő összetett szavak két önálló szó összetapadásából keletkeznek, vagy két jeltelen, ragtalan szó összekapcsolásával, vagy a mondatban egymás mellett gyakran előforduló, tartalmilag és szerkezetileg összetartozó ragtalan, vagy jeles, ragos szavak összefonódása révén. Az **előtag az utótagnak** mondattani tekintetben **alá van rendelve**, alárendelt bővítménye, az utótaggal általában rá-kérdezhetünk az előtagra, s az előtaggal szerkesztett feleletből kiderül, hogy milyen alárendelt viszony van köztük (pl.: *mennydörög* – mi dörög? A menny dörög, tehát alanyos alárendelt összetett szóról beszélünk). Az utótag jelöli a fő fogalmat, tehát az az alaptag. Ha az alkotó elemek szófaja nem azonos, többnyire az utótag határozza meg az egész szófaját (Pl. *drágakő drága* melléknév, *kő* főnév, és az összetétel szófaja főnév).

Csak az utótag vesz fel toldalékot, s mindig az előtagon van a főhangsúly. Az alárendelt összetett szókat a tagjaik közötti szószerkezeti viszony alapján csoportosíthatjuk.

Aszerint, hogy az elő és az utótag közötti viszonyoknak van-e nyelvi jelölője az alárendelt összetett szók lehetnek:

– **jelöltek:** *jótáll* (tárgyas), *észrevesz* (határozós), *házánkfia* (birtokos jelzős);
ágrólszakadt

– **jelöletlenek** *szénégető* (tárgyas), *mélyhűtött* (határozós), *könyvcím* (birtokos jelzős) stb. napsütötte

Az alárendelő összetett szavakat az elő- és az utótag közti szószerkezeti viszony alapján csoportosítjuk:

Alanyos alárendelések – az előtag alanya az utótagnak. Mivel az alanynak nincs a mondatban nyelvi jele, ez az összetétel az előtagon mindig **jelöletlen**. (*dércsípte, madárlátta, mennydörög mi dörög? porlepte*). Az alany az igék, az igei igenevek és a határozói igenevek tipikus szófaji bővítménye. Az igék nem válnak alanyi bővítményükkel együtt összetett szóvá. *madárlátta, hófödte, eszeveszett*

Az alanyi alárendelések között leggyakoribbak az igei igenévi utótagúak (pl.: *ebadta, emberlakta*), ritkábbak a határozói igenévi utótagúak (pl.: *szívrepesve, lélekszakadva*). A személyragozás nélküli melléknévi igenevek nem vonzanak alanyt, de összetételként az alanyos típusba soroljuk őket, mert alanyos igei szerkezetté alakíthatók, ill. igenévi állítmány és alany kapcsolatává (pl.: *divatjamúlt = a divatja (el)múlt*).

Tárgyas alárendelések – az előtag azt a jelenséget, dolgot fejezi ki, amelyre az utótag által megjelölt cselekvés irányul, ill. amely e cselekvés eredményeként keletkezik (*igazmondó mit mondó? földművelő, villanyszerelő*). Az utótag ige, igenév, igéből képzett főnév vagy melléknév. A tárgyas szóösszetételek általában **jelöletlenek** (*favágó, földművelés*), kisebb számuk **jelölt** (*egyetért, jótáll, egetverő*). A tárgy igei és igenévi bővítmény, ezért a tárgyi alárendelésű összetett szavak igei, igenévi, esetleg igéből képzett más szófajú utótaggal rendelkeznek (pl. *nagyothall, zenekedvelő, szemlesütve, szófogadó*)

Határozós alárendelések – az utótagban kifejezett jelentéstartalom valamilyen körülményét jelöli meg a ragtalan vagy ragos névszói előtag. Pl.: *gyorsúszó, jóllakik, kétségbeesik, színdús miben dús? bérbeadás, idevaló*. A határozós összetételek, lehetnek: **jelöltek** és **jelöletlenek**.

A jelöltek többnyire a mondatban, jelöletlenek mondaton kívül is keletkeznek. Sok a **jelölt** határozós összetett szó is a magyar nyelvben. Utótagjuk leginkább **-ás, -és** vagy **-tal, -tel** képzős **főnév** (*közbelépés, újjáépítés*). Gyakoriak az **igei utótagú** összetételek (*jóllakik, kétségbeesik*). Ritkák a **határozói igenévi** utótagú összetételek (*kézenfova, minélfogva*)

Jelöletlen határozós összetett szavak ma is keletkeznek, **utótagjuk** gyakran **melléknév** (*életerős, munkaképes*), vagy **főnév** (*munkatárs*), ritkábban **igenévképzős szó** (*gyorsúszó*).

A határozós alárendelő összetételek szófajtság szempontjából változatosak, mert határozói bővítmény minden alapszófajú szóhoz kapcsolódhat, ennek ellenére határozói szintagmára közvetlenül visszavezethető összetett szavunk aránylag kevés van (pl.: *napbarnított, rosszullét, mondvacsinált*).

A határozófajták nem mindegyike jelenik meg összetett szó előtagjaként. Gyakorisági sorrendjük: helyhatározói, állapothatározói, módhatározói, eszközhatározói. A többi határozófajta ritkán fordul elő. Ide sorolhatjuk a határozószoói előtagú összetett szokat is. Pl.: *földönfutó (hol futó?), égbekiáltó, élenjáró, nyugdíjjogosult, fülbevaló*

Jelzős alárendelések – ma is gyakran jönnek létre jelzős összetett szavak. Három fajtájukat különböztetjük meg aszerint, hogy az előtag az utótagnak: **minőségjelzője**, **mennyiségjelzője**, **birtokosjelzője** (*harmincezer, képeskönyv, szabadszájú, drágakő milyen kő?, hidegvérű, főhős*).

A **minőségjelzős összetételek** – előtagja lehet **főnév** (*fapad, fodrásmester*) **melléknév** (*verseskönyv, nagyvizit*), **melléknévi igenév** (*futóbolond, folyóvíz*), és **számnév** (*mindennapi, harmadosztályú*). Az utótag általában **főnév** (*söröshordó*,

aranygyűrű) **melléknév** (*igazhívő, életvidám*) vagy **határozószó** (*jószívű*). Általában **jelöletlenek**. Pl.: *borospohár, gyorsvonat*.

A **mennyiségjelzős összetett szók** – utótagja többnyire **melléknév** (*száznapos*), **számnév** (*kétszáz, egyharmad*), vagy **névmás** (*ezerarcú, ötéves, háromszög*). Az előtag lehet **tőszámnév** (*kilenchavi*), **sorszámnév** (*elsőéves*). Többnyire **jelöletlenek** *húszéves, ötujjas*.

A **birtokos jelzős összetett szók** lehetnek jelöltek és jelöletlenek. **Jelöletlen** birt, jelz. összetett szók bőven találhatók szókészletünkben. Szófaját tekintve, mind az előtag, mind az utótag mindig főnév (*hegyorom, háztető, lámpaernyő, citromhéz, faág*). **Jelölt birt. jelzős** összetett szavunk kevés van. Az utótag főnév vagy főnévi szerepű. Az előtag is főnév, olykor többesjellel, vagy birtokos személyranggal (*tojásfehérje, vásárfia, tanácsháza, napnyugta*), citromízű (milyen ízű?), gonosztett, napkelte, asztalterítő, főorvos, takarítónő, városháza

Jelentéssűrítő összetételek – az alárendelő összetett szavak sajátos csoportját képezik a **jelentéssűrítő-**, vagy **jelentéstömörítő** összetételek. A jelentéssűrítő összetett szavak mondatrészekre vezethetők vissza, különböző morfológiai átalakításokkal és szerves mondatrészek hozzáadásával. Az alárendeltségi viszony minőségét egyértelműen nem lehet meghatározni, így ezeket a szerkezeteket nehezen tudjuk elemezni. Elliptikus szerkesztésűek és jelentésűek.

Vannak olyan fajtáik, amelyekben csak

– **egyszeres ellipszis található**, tehát egyetlen szó hozzáadásával mondatrészzé alakíthatók (pl.: *szélmalom* 'széllel működő malom', *csatakiáltás* 'csatára buzdító kiáltás').

A fentieknél bonyolultabb összetételek csak **több szó vagy szintagma hozzáadásával** alakíthatók mondatrészzé (pl.: *lépcsőház* 'a háznak az a része, ahol a lépcső található').

A jelentéssűrítő összetételek szófajilag leggyakrabban főnevek vagy melléknevek. Legtöbbjük hasonlatot tömörít: *vérvörös, kénsárga, kőkemény*.

Az alárendelt szavak csoportjában megjelölünk még átmenetet a szerves és a szervetlen szók között – írja Darnay László A szóalkotás módjai című cikkében, mely a magyar grafika c. folyóiratban jelent meg 2004-ben. – Ilyenek a névutós kapcsolatokból összeforrt összetett határozószók. (*ezáltal emellett, ezután*) Tagjaik között van valamilyen alárendelő viszony, így a szerves összetett szavakra emlékeztetnek, ugyanakkor hasonlítanak a szervetlenekhez is, mert keletkezésük oka a szórendi egymásrataltság.

A mellérendelő szóösszetételek fogalma, típusai

A **mellérendelő összetételek** ellentétes vagy hasonló jelentésű tagokból állnak: *él-hal, jön-megy, adás-vevés, hegyes-völgyes, összevissza, föl-le, sír-rí, lőt-fut, rúgkapál, búbanat, szóbeszéd, csûrés-csavarás, híres-neves, egy-két, sülve-főve.*

A mellérendelő szóösszetételek előtagja és utótagja mindig azonos szófajú szó. Mellérendelő szóösszetételt tehát alkothat két ige: *sütfőz*, két főnév: *járás-keles*, két melléknév: *híres-neves*, két számnév: *öt-hat*, két határozószó: *itt-ott*, két igenév: *járókelő*.

A mellérendelésre jellemző jelentéskategóriák (kapcsolatos, ellentétes, választó, stb. jelentések) a lexikológiai szóalkotásmód során általában egybemosódnak vagy elhomályosulnak. A mellérendelő összetételeket ezért forma szerint leghelyesebb osztályozni:

– Ismétléses mellérendelések

Az őket alkotó szóelemek részben vagy egészben azonosak, tulajdonképpen egymás ismétlései.

• Szóismétlés, szókettőztetés

Csak formai szinten tartozik a mellérendelések közé, hiszen a szóismétlés is halmozás, de hiányzik belőle az a logikai jelentéstartalom, mely a mellérendelésekre jellemző. A megismételt szavak között semmiféle logikai kapcsolat nincs (pl.: *alig-alig, már-már, csupa-csupa, nagyon-nagyon; csupa-csupa-csupa, nagyon-nagyon-nagyon*). szókettőzésnek nevezzük: *várja-várja, messze-messze, alig-alig, lassan-lassan, egy-egy, néha-néha, olykor-olykor, vagy-vagy, körös-körül*)

• **Tőismétlés (*figura etymologica*)**

Kevés ilyen szavunk van, és ezek sem alkotnak egységes csoportot. Vannak olyanok, melyek inkább alárendelő szintagmákra emlékeztetnek, és olyanok is, melyek mellérendelések. Jelentéstöbbletük általában a nyomatékosítás, a fokozás (pl.: *nőttön-nő, körös-körül, hetedhét*).

– **Ikerítés**

Olyan szóalkotási mód, ahol egy szót a saját változatával kapcsolunk össze új szóvá. A létrejött új szó részleges szóismétlés hatását kelti. Az ikerszók morfológiai tulajdonságait tekintve is hasonlítanak az összetett szavakhoz. Lehetnek *laza* és *szoros* szerkezetűek. Pl.: *tipeg-topog, dirmeg-dörmög, izeg-mozog, irul-pirul, ken-fen, teszvesz, limlom, mendemonda, hercehurca, terefere, girbegörbe, ugribugri, ágas-bogas, icipici, tutyimutyi, hébe-hóba, dirr-durr*.

• **Indukciós ikerítés** – ikerszó létrejöhet úgy, hogy egy adott, a nyelvben már meglévő szóalak mintájára egy hozzá hasonló hangsort hozunk létre. Ennek a hangsornak nincs önálló jelentése, mégis önálló szóalakként használjuk. Az önálló alakkal és jelentéssel rendelkező szót *indukáló tagnak* nevezzük, az ikerszó másik tagját pedig *ikerítménynek*. Az ikerítés folyamatát az indukáló tag indítja el (pl.: *kipeg-kopog, birdes-bodros, mendemonda, cicamica, gízgaz, limlom*).

• **Párhuzamos ikerítés** – olyan két tagból álló szó jön létre, amelyben egyik tagnak sincs önálló hangalakja és jelentése, hanem csak együtt, a létrejött lexémában fordulhatnak elő. Itt egyszerre jönnek létre a tagok, egyik tag sem nevezhető indukáló szerepűnek. Az összetétel tagjainak nincs önálló fogalmi jelentésük. Nagy számban mondatszók, hangutánzó, hangulatfestő szavak tartoznak ide (pl.: *kutykurutty, tik-tak, bim-bam, irgum-burgum, tutyi-mutyi, ripsz-ropsz, sertepertél, uk-mukk-fukk*).

Álikerszók – a valódi mellérendelések és az ismétléses összetételek határán álló, átmeneti összetételcsoport. Ezeknél az összetételeknél két önálló szóalapot kapcsolunk egymáshoz, mint minden mellérendelésben, de közben egyfajta játékos alakismétlésre is törekszünk, mint az ikerítésben (pl.: *ken-fen, ront-bont, dúl-fül, kurtán-furcsán, ázik-fázik*).

– Valódi mellérendelések

Két különböző szóalak egymáshoz kapcsolásával jönnek létre. A szóalakok jelentése lehet:

szinonim pl.: *búja-baja, lépten-nyomon, ideig-óraig, süit-főz, híresneves*. Ezek hasonlítanak az ismétléses formákhoz, mert itt is ismétlésről van szó, csak nem formairól, hanem jelentésbeliről. Ennek köszönhetően itt is a nyomatékosítás, a fokozás a jelentéstöbblet;

ellentétes pl.: *fel-alá, jobbra-balra, ki-be, idestova*. Az összetételek jelentése itt jellegzetesen más, mint a kiinduló tagoké külön-külön.

választó pl.: *felébe-harmadába, negyven-ötven, előbb-utóbb*. Ezek általában bizonytalan, meghatározatlan mennyiségre utalnak.

A mellérendelések többségét olyan összetételek alkotják, melyeknek tagjai valódi, általában kapcsolatos mellérendelő szószerkezetté alakíthatók (pl.: piros-zöld, szoba-konyhás, sakk-matt).

8. A ritkább szóalkotási módok a mai magyar nyelvben

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 2004.
2. Kiefer Ferenc. Alaktan // É-Kiss–Kiefer–Siptár. Új magyar nyelvtan. – Bp.: Osiris, 1998. – 187–289. o.

1. Mozaikszó-alkotás (betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók)

A mozaikszó-alkotás a mai magyar nyelv egyik termékeny, új szóalkotási módja. Az egyik legújabb, más nyelvekben is nagy szerepet játszó szókészlet-gazdagítási mód, tudatos nyelvi tevékenység. A szóösszetétellel rokon eljárás. A múlt század végén bukkant föl, azóta azonban talán túlságosan is terjed. Akkor nyereségei a nyelvnek, ha alakjukkal beilleszkednek a magyar hangrendszerbe.

A mozaikszó több szó elemeiből, mozaikjaiból áll össze. Főként a tulajdonnevek, azon belül is az intézménynevek, klubok, társaságok, hivatalok stb. nevei körében gyakoriak.

A mozaikszók három nagy csoportba sorolhatók:

a) **Betűszók** – a leggyakoribbak, többnyire különírandó elemek kezdőbetűiből alakulnak ki (*Európai Unió – EU*), de egy összetett szó elő- és utótagjának kezdőbetűiből is létrejöhetnek (*Magyar Államvasutak – MÁV*). Esetleg egy ejtéskönnyítő magánhangzó is jelen lehet bennük. Ezek a *valódi rövidítések*. Csak írásban használjuk őket, beszéd közben feloldásukat kell kimondanunk. Kiejtésben gyakran ezek is szótagösszevonásnak hangzanak (pl. *UNE*). Elsődleges célja nem az érthetőségre, hanem a rövidsége való törekvés. Nagy hátránya a szövegben használt rövidítéseknek az, hogy a szöveg folyamatosága megtörik, olvasása pedig nagyobb odafigyelést igényel, mert állandóan "ki kell bontani" a mozaikszót, hogy tulajdonképpen mit is jelent. *MTA – Magyar Tudományos Akadémia*. A betűszókat, ha alakjuk megengedi, összeolvassuk (például *MÁV, ENSZ*), másokat betűnként ejtünk (például *OSZK, kft.*).

b) Szóösszevonás – nem magyar szóalkotási sajátosság. A szóösszevonás annyiban tér el a betűszótól, hogy egy betűnél nagyobb egységet őriz meg. Nem csupán a kezdőbetűk olvadnak össze, hanem a teljes névnek más hangjai, szótagjai is. Ezeket régebben csupa nagybetűvel írták, 1984 óta azonban csak a kezdőbetűjük nagy. A köznévi panszókat (így is nevezik őket) azonban csupa kisbetűvel kell írni (pl. *gyes, radar, telex, kolhoz, szovhoz, kisker, közért, maszek, külker, nagyker*).

c) Egyéb mozaikszók – a mozaikszó-alkotás legfiatalabb csoportja. Olyan elemek, amelyek az eredeti intézménynévből egy teljes elemet megtartanak, többnyire termék- vagy tevékenységjelölő, illetve a telephelyet megnevező szavakat őriztek meg, és csak a többi elem rövidített. Pl.: *Ceglédtej, Dunahús, Budatax* Hajdútej, Albavolán.

2. Szórövidülés (szócsonkítás)

A szócsonkítás vagy szórövidítés a nyelvújítás igen divatos szóalkotási módja volt, de már az ómagyar kori korai szórványemlékeinkben is találhatunk ilyen példákat. Személynevek esetében: *Domokos – Dom*.

Olykor az átvett szó is már egy rövidített változat. Ez mutatja azt, hogy ez a szóalkotási mód más nyelvben is megtalálható (pl. *szituáció– szitu, saláta–sali, köszönöm – kösz, irtózatos – irtó*).

A szócsonkítás jelensége nem ritka napjainkban sem, azonban a legtöbb így alkotott szót csak a bizalmas beszédben használjuk, nyelvhasználatban elterjedtebbek. Főképp a fiatalok körében, akik ezzel a szóalkotással tréfás színezetet adnak mondandójuknak. A szóvég elhagyásával és **-i** képzővel való megtoldásával jött létre például a *szimpi* (szimpatikus) és *tini* (tinédzser) szavunk. De a szó utolsó tagjának elvonását nem feltétlen követi az **-i** képzővel való megtoldás: *prof* – professzor, *trafó* – transzformátor, *irtó* – irtózatos, *tulaj* - tulajdonos. Érdekes szócsonkítás, amikor nem a szó végét hagyjuk el, hanem az elejét (eszpresszó alakból a *presszó*) vagy a közepét (*kábszeres* a kábítószeresből, *becsszó* becsületszóból, *reptér, távközlés, szülinap*).

A becenevek alkotásában a legtöbbször előforduló szóképzési mód a szórövidítés (a megrövidített név) továbbképzése: *Mária* > *Mar+i*, *Mar+csi*, *Mar+csa*, *Mar+is*.

Napjainkban ez a fajta szóalkotási mód túlságosan elterjedt, s a nyelvművelők szerint gügyögővé teszi a nyelvet, ezért érdemes kerülnünk.

3. Szóelvonás

Már évszázadokkal ezelőtt is születtek így szavak. Szóelvonásnak nevezzük azt a szóalkotásmódot, amelyben egy látszólag vagy rosszul tagolt képzésből egy addig nem létező alapszót hozunk létre. A beszélő valamely szóban szótövet és toldalékot vél felismerni. A szótőnek kikövetkeztetett szódarab ilyenkor önálló életre kel, s némelyik a mindennapi beszédben, sőt a köznyelvben is elterjed. Éppen ezért az alkotott szó szófaja gyakran eltér az eredetiétől. Ma főleg igék alakulnak ilyen módon (olyan összetételekből vonjuk el ezeket, amelyek előtagja jelző, utótagja főnév, vagy igenév): *gyorsír* – gyorsírás, *nagytakarít* – nagytakarítás, *bájcseveg* – bájcsevegés, *hőszigetel* – hőszigetelés.

Azonban a legtöbb így keletkezett igét erőszakoltnak, szokatlannak érezzük, a köznyelv is húzódozik használatától. Így keletkezett régebben *kóbor* (a 'kóborol' igéből) és *dac* (a 'dacos' melléknévből). Az így létrejött alakulatokat képzett és összetételi tagként is használjuk. Erre a legismertebb példa a még a nyelvújítás korában "felfedezett szótő", a *tan* (a 'tanít, tanul' igéből). Ez ma már szóösszetételek előtagjaként (*tantárgy*, *tandíj*, *tanév* stb.) és utótagjaként (*állattan*, *nyelvtan*, *hőtan* stb.), valamint képzett szóként (*tanár*) is megtalálható.

A hivatásos nyelvművelők nem ajánlják ezt a szóalkotási módot.

4. Szóhasadás

A szóhasadás az a folyamat, melynek eredményeképpen egy szó két, esetleg több alakváltozatra bomlik, s az alakváltozatok között részleges vagy teljes jelentéskülönbség alakul ki. Ma már nem jellemző szóalkotási mód, de a

nyelvtörténetben számos példát tartunk számon. Így alakult ki pl. a *család/cseléd* szópár, amely szláv kölcsönzés. További példák: *ebédelő/ebédlő*, *fia/fiúja*, *daruk/darvak*, *kara/karja*.

Ezt nevezzük **párhuzamos alak- és jelentésváltozásnak**. Így keletkeznek a hangrendi párhuzamok is: *ez-az*, *ilyen-olyan* stb., valamint igen gyakori a hangtani különbség egy szó két változata között, ami jelentésbeli különbséget eredményez. Erre számos példa található nyelvünkben: *toboz – doboz*, *dulakodik – tülekedik*, *perem – prém*, *vacak – vacok*, *fia – fiúja*, *eszetlen – esztelen*, *vége – végje*.

Bekövetkezhet szóhasadás toldalékolt tövek között is. Különböző szótőváltozatokhoz előhangzós vagy előhangzótlan változatban kapcsolódik ugyanaz a toldalék, és a két változat mást jelent: *gondtalan – gondatlan*, *ízetlen – íztelen*. Szóhasadás jöhet létre akkor is, amikor ugyanannak a tőnek más-más változatához kapcsolódik azonos toldalék: *nője – neje*, *borja – borjúja*, *ébren – éberen*.

Bár ez a szóalkotási mód korántsem csak az utóbbi évtizedekre jellemző, hanem sokszor évszázados nyelvi folyamatok következménye, ma is keletkeznek ily módon szavak. Nemrég különült el például a *pacskolás* és a *paskolás*, valamint a *magános* és a *magányos* szó jelentése vagy jelentésárnyalata.

5. Szóvegyülés, keverékszók (contaminatio)

Amikor két azonos vagy rokon jelentésű szó hangalakjának keveredésével új szó jön létre, és ezek jelentése hasonló vagy megegyező az eredeti szavakéval, akkor szóvegyülés (idegen szóval kontamináció) történik. Pl.: *csupa + kopasz = csupasz*, *csokor + bokréta = csokréta*, *zavar + kerget = zargat*, *ordít + kiabál = ordibál*, *motor + hotel = motel*. Eredetileg akkor keletkeztek, amikor egy szóalak földidézésének pillanatnyi zavara közben két azonos vagy rokon értelmű szó egyszerre jutott a beszélő tudatába, s a hangalakok kimondásakor összekeveredtek. Az effajta szóalkotás (a szóvegyülés) nem szolgálja az új fogalmak megnevezését. Tudatosan is alkothatunk *keverékszókat*, tréfás céllal. Némelyik így keletkezett szó a köznyelvben is elterjedt: *csokréta*, *ordibál*, *motel*. Ily módon jött létre a grapefruit magyar neve, a

citrancs. A szóvegyülés útján keletkezett szavak akkor értékesek és hasznosak, ha mást jelentenek, mint alkotóelemeik.

A keverékszók másik formája, amikor magyar szótóhoz különféle idegen elemeket, képzőt fűzünk. A nyelvi játék, a humor, a megszokottól való eltérés hozza létre őket. Nemcsak tréfás hangulat az így keletkezett szavak eredménye, hanem egy árnyaltabb jelentést is ad a szónak. Például a *gyengus* (latin -us képző) szóban benne van az is, hogy a beszélő tréfásan, kedveskedve teszi megjegyzését.

6. Népetimológia (szóértelmesítés) és szándékos szóferdítés

Az a jelenség, amikor a beszélők a számukra idegen, kikövetkeztethetetlen elemekből álló szavakat a maguk számára értelmesítik, érthetővé teszik oly módon, hogy már meglévő elemekhez hasonlítják őket. Ez ma is kevésbé termékeny szóalkotási mód, azonban az egyik legérdekesebb és legszínesebb szóalkotási módja nyelvünknek. Magyar szavak esetében többnyire csak a szóalakot változtatja meg, néha el is torzítja. (pl. *helikoffer* a 'helikopter' szóból).

A hasonló szóvá alakítás során sajnos gyakran kakofemizmus (valamely fogalom lebecsülő, gyakran durva kifejezése) figyelhető meg. A szójáték célja viszont a humorkeltés. *Zsiga* ('Zsiguli' autótípus), *tubarózsa* (a latin 'tuberosa'-ból), *kárókatona* (a török 'qara qatna'-ból, jelentése *fekete madár*), *számszerij* (a szláv 'samostrel'-bol, jelentése *magától lövő*).

Az önkéntelen népetimológiát nem választhatjuk el a szándékostól. Ez utóbbi sokszor tréfás, gúnyos célzatú. Pl.: *nyugdijas* – *nyögdiyas*, *televízió* – *televíziló*, *agronómus*–*ugrómókus*. Ha nem élünk vissza a szóértelmesítés használatával, sajátos hangulattal színezi beszédünket. Ezek a játékos alakulatok módjával használva nincsenek ártalmára nyelvünknek.

7. A tulajdonnevek köznevesülése

Jellegzetes tárgyak, találmányok, ruhadarabok, mértékegységek gyakran kapják nevüket viselőjükről, alkotóikról, származási helyükről. Ezek a tulajdonnevek a

gyakori használat során köznévvé válnak, idővel elhomályosul tulajdonnévi voltak. Helyesírásunk kis kezdőbetűvel jelöli. Pl.: Julius Caesar nevét az ókori világ összekapcsolta az uralkodás fogalmával így lett nevéből a császár, Greta Garbó – ruhadarab> garbó, Earl of Cardigan > kardigán, Gustav Jäger – ruhadarab jágeralsó, Gerbeaud (zserbó 'sütemény', Gerbeaud Emil budapesti francia cukrász nevéből), MacAdam (makadám 'kövesút, szilárd alapú útburkolat', J. L. MacAdam skót mérnök nevéből) Mansard (manzárd 'padlástér beépítésű tetőtípus', Fr. Mansard francia építész nevéből), Panama (panama 'sikkasztás, csapás'), *viganó* (Maria Vigano olasz táncosnő), *mecénás* (Maecenas római patrícius), *huligán* (Hooligan londoni bandavezér), watt (James Watt, a teljesítmény mértékegysége), *röntgen* (Röntgen), *dízel* (Diesel), *pasztőrözni* (Pasteur) stb.

II. Szófajtan

1. A szófaji osztályozás szempontjai; Temesi Mihály, Bokor József, Keszler Borbála szófaji osztályozása

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 1991.
2. Berrár Jolán. A szófajok // NytudDolg. 33. sz. (1982). – 7–32. o.
3. Dobsonyi Sándor–Hangay Zoltán–Nagy Katalin. Szófajtani elemzések. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2003.
4. Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tkk., 1989.
5. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre–Szatmári István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1974.
6. Fabó Kinga. A szófajváltásról // Nyr. 108/4. (1984) – 360–369. o.
7. Keszler Borbála. A mai magyar nyelv szófaji rendszere // Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kozocsa Sándor Géza–Lackó Krisztina. – Bp.: ELTE, 1992. – 131–139. o.
8. Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról // Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz Endre–Szatmári István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1974. – 59–73. o.
9. Papp Ferenc. Kettős és hármas szófajiságú szavaink // Nyr. 90/4. – 404–408.o.
10. Keszler Borbála. A mai magyar szófaji rendszer problémái // Ny. 119/3. (1995) – 293–308. o.

Bárczi Géza szerint „...a nyelv jeleknek tagolt emberi hangokkal megvalósuló rendszerhálózata, mely az emberi társadalom és gondolkodás kialakulásával együtt keletkezett, egy emberi közösség kollektív tudatában él, és az emberek társas érintkezését szolgálja, azaz a kommunikáció eszköze.”

A nyelv rendszerhálózatában részrendszerek kapcsolódnak össze. A szókészletben részrendszert alkotnak azok a szavak, amelyeknek szótári jelentése, alaki viselkedése és mondatbeli felhasználása hasonló. Pl. az élőlényeket, élettelen tárgyakat, elvont dolgokat jelölő szótári szavak, amelyek esetragokkal vagy névutókkal fordulnak elő a beszédben, s bármely mondatrészszerepet betölthetnek, bővíthetők a főnevek kategóriájába tartoznak: *ember, tündér, kert, vas, nép*. A jelentés, toldalékolhatóság, mondatbeli felhasználhatóság alapján összetartozó szavak azonos szófajt alkotnak.

Bokor József szerint „...*a szófaj olyan nyelvtani kategória, amelyet együttesen és kölcsönösen négyféle tulajdonság határoz meg: a szótári jelentés, a toldalékfelvevő képesség, a bővíthetőség, a mondatbeli felhasználhatóság.*” [Bokor 2004⁷: 199] A szófaji érték megállapításával, a szófaji rendszerrel, a szófajok közös és eltérő vonásaival a **szófajtan** foglalkozik.

A szófaj *grammatikai kategória*, mert a nyelvtani eszközök és szerepek a meghatározói a szófajok és szófajcsoportok közös és eltérő vonásainak.

A szófaj *lexikai kategória* is, mert a **szótári jelentés** szerepet játszik a szófaj, a szófaji csoport jellegében. A főbb szófajokban a valóság tudattartalmai tükröződnek. Pl.: az ige cselekvés-, történés-, létfogalmat fejez ki, a melléknév tulajdonságfogalmat. A szófajok alfajai a jelentéstípusok függvénye.

A szófaj minőségében szerepe van az *alaki viselkedésnek*, azaz a **toldalékolhatóságnak**: az egyes szófajoknak sajátos jelezés- és ragozásrendszerük van. Pl. a főnévnek gazdag jelezés- és ragozásrendszere van, a névelőhöz, a kötőszóhoz egyáltalán nem járulnak jelek, ragok.

A legtöbb szófajnak megvan a rá *jellemző mondatbeli szereplehetősége*: az ige leginkább állítmány, a határozószó határozó, a viszonyzó egyike sem lehet mondatrész, az indulatszók mondatok vagy tagmondatok.

A szófajnak megvan a maga tipikus bővítménye, a mondatban mindig ugyanazt az egy-két bővítményt veheti maga mellé. Pl.: az ige tipikus bővítménye a tárgy és a határozó, a főnév leginkább jelzővel bővül. A **bővíthetőséget** a Quirk–Greenbaum-

féle angol grammatika [Randolph Quirk – Sidney Greenbaum. A University Grammar of English. – London, 1977] veszi figyelembe, vizsgálja, hogy a szóosztály bővíthet-e újabb tagokkal vagy sem. Ennek alapján nyitott és zárt szóosztályokat különböztet meg. Nyitott szóosztályba tartozik a az ige, a főnév, a melléknév, a határozószó, Zárt szisztemájú szófaj a névelő, a névmások, az előljárószók, az indulatszók, a kötőszók [Keszler 2000: 67]

A szófaji minősítés e négy tulajdonság együttes figyelembevételével történik, de a szófaji rendszer összeállításában a négy szófaj-meghatározó tényezőt nem mindig lehet egyforma súllyal alkalmazni. A 19. században *Hermann Paul* német nyelvész három szempont együttes alkalmazását tartotta fontosnak.

A 20. század elején *Wilhelm Wundt* és *Brøndal* hatására a jelentés volt a fő szempont a szófaji osztályozásban; *Szinnyei József* [Bachát 1992: 8], *O.O. Sahmatov* is a szemantikai kritériumot részesítette előnyben; *P.F. Fortunatov* 19. századi orosz nyelvész a morfológiai kritériumot, *O.O. Potebnya* 19. századi ukrán nyelvész a szintaktikait. *L.V. Scserba* 20. századi orosz nyelvész is a szemantikai, a morfológiai, a szintaktikai kritériumok együttes alkalmazásának fontosságát hangsúlyozta. Ez a mai szófaji osztályozás alapja [Кочерган 2005: 295–299]. *Mihajlo Kocserhan* hangsúlyozza azt is, hogy lehetetlen a különböző nyelvekben egyformán alakítani a szófaji felosztást, mert minden nyelvben sajátos módon alakul a szavak szófajokba rendeződése [Кочерган 2005: 301]. Például a magyar névutók hiányoznak a szláv nyelvekből, a szláv előljárószóknak nincsenek magyar megfelelői.

Temesi Mihály hangsúlyozza, hogy a szófajok a szavak legáltalánosabb kategóriái, melyekben a szavak szótári jelentésének, továbbá nyelvtani viselkedésének (alakjának és mondatbeli használatának) hasonlóságai és különbségei tükröződnek [Tompa szerk. 1970: 104]. A magyar szófajok egyik legfontosabb nyelvi meghatározója a jelentés, a mondatbeli szerep, s az ebből következő alaki viselkedés [Velcsov Mártonné 1971: 14].

Az újabb magyar grammatikai irodalomban a szintaktikai és a morfológiai viselkedés felé tolódott a hangsúly [Keszler 2000: 67].

A szófajok rendszerezése az ókortól napjainkig tart. A nyelvészek a szavakat az óind, az ógörög, a római grammatikusokig visszamenően szófajokba osztották, amelyeket *beszédrészeknek* – *pars orationis* – neveztek. A magyar nyelvészetben Szvorényi József, Simonyi Zsigmond beszédrészeknek nevezte a szófajokat. Szinnyei József a 19. sz. 80-as éveitől szófajokról beszélt [Bachát 1992: 8].

A *sztóikusok* (i. e. 4. sz.–i. sz. 6. sz.) öt szófajt különítettek el: névszó, köznévszó, ige, kötőszó, rész.

Azt a szófaji felosztást, amely a 20. század 60–70-es éveinek nagy leíró nyelvtanaiban, az általános és középiskolákban, továbbá a felsőoktatásban használt tankönyvekben, jegyzetekben szokásos volt, Szinnyei József (Magyar nyelvtan, 1905) alapozta meg. Négy fő csoportra osztotta a szavakat: I. Igékre; II. Névszókra (főnév, melléknév, számnév, névmás); III. Kötőszókra; IV. Indulatszókra. Az addigi szokásokkal ellentétesen ő helyezi első helyre az igét, rendet teremt a rendszerben használt terminológiában [Bachát 1992: 8].

Temesi Mihály *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* I. című akadémiai grammatikában [Tompá szerk. 1970: 197–198] a szófajok alábbi rendszerezését adja a szavak fogalmi tartalma, tipikus nyelvtani szerepe, szerkezeti elemei és alaki sajátosságai szerint:

I. Az igék: *ás, ásat, születik, mosakodik; áshat; megy, csillan, szabdal, meglát; áll, álldogál, csörren, perdül.*

II. A névszók:

A) A tulajdonképpeni névszók:

1. a) A főnevek: *apa, nép, vas; Péter, Petőfi, Bodri, Európa, Nemzeti Színház, Köznevelés; írás, betegség, képzet.*

b) A főnévi igenevek: *tanulni, érni, létezni.*

2. a) A melléknevek: *kerek, piros, kicsike, hős, gyáva.*

b) A melléknévi igenevek: *álldogáló (ember), megírt (levél), kijavítandó (hiba).*

3. A számnevek: *egy, milliárd; kéthatod; tizedik; sok.*

B) A névszókat helyettesítő szók:

4. A névmások: a) főnéviek: *én, magam, enyém, egymás; az, ki?, aki, akárki;* b) melléknévi: *olyan, milyen?, amilyen, akármilyen;* c) számnévi: *annyi, mennyi?, amennyi, akármennyi*

III. A határozószók:

1. A valóságos határozószók: a) határozott fogalmi tartalmúak: *oldalt, délután, bizton, örömet;* b) névmási tartalmúak: *itt, hol?, ahol, akárhol.*

2. A határozói igenevek: *tárva, nyitva; étrsülvén.*

3. A módosító szók: *csak, esetleg, alig, eléggé, talán, nem.*

4. Az igekötők (önálló szó értékük nem teljes): *föl* (fog repülni), *ki*(fut), (jön) *be.*

IV. A viszonyzószók:

1. A névelők: *a, az; egy.*

2. A névutók: (a vonal) *előtt, alá, után, nélkül;* (a vonalon) *alul, fölül.* Több fontos szempontból ide sorolhatók az úgynevezett névutó-melléknevek is: (a vonal) *előtti, alatti, utáni, nélküli;* (a vonalon) *aluli, felüli.* Ezek azonban egyúttal melléknévi jellegű szók is.

3. A kötőszók: *mind–mind, és, meg, de, hiszen; hogy, ha jóllehet.* (Névmási kötőszók: *aki, ami, ahány;* határozószói kötőszók: *így, [a]mikor, [a]mint, [a]mióta.*)

V. Az indulatszók:

1. Érzelemkifejező indulatszók: *jaj, ej, haj, csitt, hm.*

(Réják: *csiribiri, dongó; tillaárom, haj.*)

2. Akaratkifejező indulatszók: *nesze, tente, kuss, tessék!*

(Állathívogató és -terelő szók: *cicic, sicc, co, hess.*)

3. Hangutánzó indulatszók: *durr, bimm-bamm, bee!*

Keszler Borbála. A mai magyar nyelv szófaji rendszere

// Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. –

Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 69–70.

I. ALAPSZÓFAJOK:

Tulajdonképpen alapszófajok: **ige, főnév, melléknév, határozószó**;
Alapszófajokat helyettesítő szófajok: **főnévi névmás, melléknévi névmás, határozószói névmás**;

Átmeneti szófajú szavak: **főnévi igenév, melléknévi igenév, határozói igenév**

II. VISZONYSZÓK:

Morfológiai természetű szerkezetekben: **segédige, segédigenév, névutó, határozószóvá tevő mint, névutómelléknév, igekötő**;

Nem morfológiai természetű szerkezetekben: **kötőszó, partikula, névelő, tagadószó**

III. MONDATSZÓK: **Indulatszó, interakciós mondatszó, módosítószó, hangutánzó mondatszó.**

Bokor József az A. Jászó Anna szerk. *A magyar nyelv könyvében* [Bokor 2004⁷: 205] az alábbi szófaji rendszerezést adja:

I. Igék: *megy, megbetegszik, szik, van.*

II. Névszók:

1. főnév: *erdő, tündér*;
2. melléknév: *zöld, tiszta*;
3. számnév: *egy, ötödik, harmadik, sok*;
4. névmás: *én, olyan, ahány*;

III. Igenevek:

1. főnévi igenév: *ügetni, álmodni, megoldani*;
2. melléknévi igenév (és az ige-igenév): *álmodó, megoldandó, elvégzett, (anyám) sütötte (cipó)*;
3. határozói igenév: *ügetve, megoldván*;

IV. Határozószók: *itt, tüstént, örömet, sehol, bármikor, akárhogy*

V. Viszonyszók:

-
1. segédige (és származékai): *volt, lesz, fog, volna*;
 2. névutó (és a névutó-melléknév): *alatt, múlva, nélkül, előtti*;
 3. igekötő: *be, ki, meg*;
 4. névelő: *a, az, egy*;
 5. kötőszó: *és, hogy*;
 6. módosítószó: *nem, bizony, -e*;

VI. Mondatszók:

1. indulatszó: *jaj, nesze, puff*;
2. felelő-, kérdőszó és társalgási szó: *igen, persze, dehogynem; nos, he; közsi*;
3. hangutánzó mondatszó: *kopp, hupci*.

A szófajok rendszerezésében a mai napig sincs egység, hiszen a szófaji kategóriák nem merev, élesen elhatárolható osztályok. A mai magyar nyelv szófaji osztályozásának eltérései tudományos felfogásbeli okokkal függenek össze.

2. Az ige jelentése, toldalékolása, mondattani szerepe; osztályozásai szempontjai

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Budapest: Trezor Kiadó, 2004⁷. – 197–212. o.
2. Keszler Borbála – Lengyel Klára. Magyar grammatikai gyakorlókönyv. – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009. – 566 o.
3. Keszler Borbála. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. // Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála – Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 67–76.o.

Az **ige** (verbum) cselekvést, történést, létezést vagy állapotot kifejező szófaj. A **cselekvést** jelentő ige olyan tevékenységet nevez meg, amely az alany akaratától függ: *dolgozik, tanul*. A **történést** kifejező ige olyan változás, folyamat megnevezésére szolgál, amely független az alany akaratától: *elromlik, esik, ragyog*. A **létezést** jelentő ige az alany létét vagy nemlétét fejezi ki: *van, nincs, lesz*. Az **állapotot** jelentő igével megnevezett cselekvés is független az alany szándékától: *bízik, fáj*.

Az ige a hozzákapcsolódó jelek és ragok segítségével utal a cselekvés idejére, módjára, kifejezi a cselekvő számát és személyét, olykor a cselekvés határozott tárgyának személyét is. Ezen jelentéstartalmak kifejezésére az igeőhöz mód- és időjelek, illetve személyragok járulnak. Egy ige valamennyi jelzett, ragozott, segédigés alakja alkothatja az igeragozási rendszert (paradigmát).

Az **egyszerű igealakokban** az igeővet *mód-* és *időjel* követi, utána pedig a személyrag áll: *kér-né-k, kér-t-em*.

Az igeragozási rendszerben a Ø (zéró) morfémanak is fontos szerepe van: a jelölt alakokkal szembeállítva Øa mód- vagy időjel és személyrag meghatározott funkcióját tölti be. Módjelek esetén Ø a kijelentő módé: *ír, dolgozott, tanul*. Az

időjelek közül a jelen idő kifejezésére szolgál: *van, dolgozik, törik*. A személyragok esetében pedig az egyes szám 3. személyt jelöli: *kér, imád, üzen*.

Az **összetett igealakok**: a *fog* és a *volna* segédigéik felhasználásával jöttek létre. Vagy az ige múlt idejű alakjából és a *volna* segédigéből, vagy a főnévi igenévből és a *fog* valamelyik alakjából állnak: *kértem volna, jönni fog*.

Az ige fajai a cselekvő és a cselekvés egymáshoz való viszonya szerint.

A cselekvő ige (verbum activum) azt fejezi ki, hogy a cselekvést maga az alany végzi, s ha a cselekvés valamire irányul, akkor az nem maga az alany: *ír, megy, úszik, fut, mászik*; vagy maga az alany van az igével jelzett állapotban: *zuhan, repül, esik*.

A műveltető ige (verbum factitivum-causativum) azt fejezi ki, hogy az alany a cselekvést nem végzi, hanem végezteti, művelteti mással. Mind képzett szavak; a műveltető ige képzői: az *-at/-et, -tat/-tet*

Jelentésviszonyaik szerint megkülönböztetünk:

a) igazi műveltető igék – azt fejezik ki, hogy az alany a cselekvést végezteti, előidézi, okozza: *ásat, csináltat, mosat, megveret, köhögtet, szöktet*; kifejezheti azt is, hogy a cselekvés valamire irányul: *felkelt, füröszt, sirat*;

b) tökéletlen műveltető igék – jelentésük 'előidézi, okozza, eszközli, hogy valaki, valami ilyen legyen, ilyen állapotba kerüljön': *biztat, gyönyörködtet, oszlat, érlel*;

c) álműveltető igék – azt jelentik, hogy az alapszóval kifejezett cselekvést az alany megengedi, eltűri: *szidat, hibáztat*

A szenvedő ige (verbum passivum) azt fejezi ki, hogy a cselekvés mástól indul ki, és az alanyra hat, az alannal történik, az alany csak elszenved, nem pedig végzi a cselekvést. Képzett ige, képzője: *-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik)*: *íratik, adatik, kihirdettetik, olvastatik, kidoboltatik*.

A visszaható ige (verbum reflexivum) azt fejezi ki, hogy a cselekvés az alanytól indul ki, és visszahat magára az alanyra, azaz a cselekvés az alanyt éri. Ezek az ún. **igazi visszaható** igék: *szépitkezik, öltözködik, fésülködik, mosdik*. Átalakíthatók (transzformálhatók) egy *ige + visszaható névmás* szerkezetté: *fésüli magát*.

Az **álvisszaható igék** belső történést vagy kölcsönösséget fejeznek ki: *gondolkozik, csodálkozik, vívódik, búslakodik*. Nem transzformálhatók visszaható névmási szerkezetté: *gondolkozik – gondolja magát, szeretkezik–szereti magát*.

A visszaható igék képzett szavak, a visszaható ige képzői: *-ód(ik)/-őd(ik), -kod(ik)/-ked(ik)/-ködik, -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik), -öz(ik)/-őz(ik), -ódz(ik)/-ődz(ik): húzódik, képződik, ruházkodik, fésülködik, verekedik, borotválkozik, törölközik, szépitkezik, nyújtózik, rejtőzik, kérődzik, hallgatódzik*.

A ható ige (verbum potentiale) minden igéből képezhető (bár szenvedőből nem jellemző). Képzett szó, képzője a *-hat/-het*. Kifejezheti, hogy:

- a) valaki, valami képes a cselekvésre, tud cselekedni: *nézhet, tehet, láthat*;
- b) valakinek, valaminek van módja, lehetősége a cselekvésre: *tanulhat, járhat*;
- c) valakinek, valaminek szabad, jogában áll cselekednie: *tarthat, mehet, írhat*;
- d) a cselekvés, történés valószínűleg bekövetkezik: *eshet, fakadhat*;
- e) a cselekvés, történés bizonyosan folyamatban van, szükségszerűen végbemegy, bekövetkezik: *jöhet, mehet*.

A ható igét gyakran használjuk udvarias kérés kifejezésére: *Leszállhatok? Kérhetek még sört?*

Elemzéskor néha összetévesztik a feltételes módú igével.

A mediális ige (középigé) – az újabb felosztásokban lehet megtalálni. Jellemzője, hogy a cselekvő és a szenvedő igék között helyezkedik el, akaratunktól független szükségszerűséget fejez ki, intranszítív, szenvedő igévé nem alakítható, leggyakrabban *-ul, -ül, -ik* végű. Kifejezhet:

- történést: *hajlik, leng, pirkad, fagy*

– állapotváltozást: *pusztul, megbetegszik, tágul, világosodik*

– állapotot, képességet: *létezik, áll (vmiből), van, marad, fáj, tud, rendelkezik (vmivel)*

Az alanytalan igék is ide tartoznak (*alkonyodik, villámlik, havazik, tavaszodik*), néhányuk fakultatív alanyúak: *esik, szemerkél, dörög*. Felszólító alakjuk nem reális felszólítás, hanem óhaj (*gyógyulj meg!; ne boruljon el az ég!; süss fel, Nap!*) Az -ódik/-ődik képzősek: mediopasszív igék (*elintéződik, megíródik, felfújódik*)

Az ige fajai a cselekvés irányulása szerint

A tárgyas ige cselekvése az alanytól kiindulva valami másra irányul. Ilyen a cselekvő igék nagy része és valamennyi műveltető ige: olvas, néz, festet, hozat. A tárgyas ige tárggyal bővíthető. A tárgyas ige kétféle ragozása van: általános és határozott. Pl.: *levelet ír – írja a levelet*.

A tárgyatlan ige cselekvése az alanyon kívül másra nem irányul. Ilyen minden visszaható és szenvedő ige, valamint a cselekvő igék egy része. A mondatban tárggyal nem bővíthetők, ezért csak általános ragozásúak lehetnek: *mosakodik, kerestetik, zúg, megy*. Néha tárgyatlan ige is előfordulhat tárggyal: *táncot jár, járja az utat, állja a sarat*.

Vannak olyan igék is, melyek egyik jelentésükben tárgyasak, másokban tárgyatlanok: *gyűlést tart – sokáig tart, átjár a határon – átjárja a ruháját, behajt az utcába – tartozást behajt*.

Az ige fajai a cselekvés, történés lefolyásának módja, a cselekvés, történés minősége (akcióminősége) szerint.

A cselekvés lefolyásának módja (Az akcióminőség szempontjából) szerint a magyar igék két nagy csoportra oszthatók:

a) tartós-huzamos

b) mozzanatos történésű igékre.

– **tartós-huzamos** (verbum durativum, continuativum) – azt fejezi ki, hogy a cselekvés folyamatosan megy végbe vagy hosszabb ideig tart. A tartósságot kifejezheti maga az igető: *ül, áll*, vagy képző: *beszélget, szaladgál*, vagy igekötő, esetleg képző és igekötő együtt: *elnézeget*.

A tartós cselekvés lehet folyamatos vagy meg-megszakadó. Eszerint a tartós-huzamos igék további két csoportra oszthatók:

a) folyamatos történésű (imperpektív) igék: *vár, megy, jön, halad*;

b) gyakorító (frekventatív, iteratív) igék, melyek a hosszabb ideig tartó, de meg-megszakadó, elaprózott, ismétlődő cselekvést fejezik ki: *ver, dobál, szaladgál, meg-megáll, be-benéz*.

A **mozzanatos történésű ige** (verbum momentaneum) egy pillanatig tartó vagy egyszeri befejezett cselekvést fejez ki. Két csoportjuk van:

a) a kezdő ige (verbum inchoativum) azt fejezi ki, hogy az egyszeri cselekvés hirtelen vagy lassan elkezdődik, beáll: *kibomlik, éled*;

b) a pillanatnyi igék olyan cselekvést jelölnek, amely csak pillanatnyi ideig tart: *villan, csörren, durran, föllebben*.

3. A névszók szófaji rendszere a magyar grammatikákban.

A főnév, a melléknév, a számnév

Irodalom:

1. Balázs János. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében // *ÁNyT.* I. 1963. – 41 – 52.
2. Barabás András–Kálmán C. György–Nádasdy Ádám. Van-e a magyarban tulajdonnév? // *NyK.* 1977. – 135–55.
3. Balogh Judit. A főnév // *MGr.* – 127–142.
4. Hajdú Mihály. A tulajdonnév mint szófaji kategória // *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. I – II. – Bp. – Miskolc: 1997. – 471–6.
5. J. Soltész Katalin. Tulajdonnév és köznév határterülete // *MNy.* 1959/4. – 461–70.
6. Temesi Mihály. A névszók // *MMNYR.* I. – 212–250.
7. Tompa József. Főnév vagy melléknév? // *Nyr.* 89/3. (1965). – 356–7.
8. Velcsov Mártonné. A névszók // *MMNY.* – 25–55.
9. Vörös Ferenc. Nagy kezdőbetűs közneveinkről // *Nyr.* 1993/4. – 521–4.
10. Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994, 59–74.
11. Thimar Márta. A melléknévi csoport // *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1989. – 139–80.
12. Tompa József. Mellékneveink -ul/-ül toldalékos alakjai a mai szinkroniában // *MNy.* LXXI/1. (1975). – 132–42.
13. Ágoston Mihály. *A magyar halmaznevek.* – Bp.: Forum Könyvkiadó, 1993.
14. J. Soltész Katalin. Számneveink // *Nyr.* 110/4. (1986) – 401–415. o.
15. Tompa József. Öten típusú számnévi alakulataink mai használata // *Nyr.* 100/1. (1976) – 129–136. o.

A névszók (nomina) kategóriája gyűjtő kategória az alapszófajokon belül, ahová több szófaj tartozik a köztük lévő hasonlóságok alapján. A névszó valóságos vagy elvont dolognak, fogalomnak, ezen megfigyelhető tulajdonságnak vagy mennyiségnek a neve (tulajdonképpeni névszók), illetőleg ilyen nevek helyettesítője (tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szavak).

A névszók közé tartozó szófajok:

a) főnév

b) melléknév

c) számnév (melyeket összefoglaló néven tulajdonképpeni névszóknak neveznek)

d) névmások (tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szavak).

A névszók jelentésük mellett jelezés és ragozás tekintetében, illetőleg mondatbeli szerepük szerint is eltérnek az igéktől, illetve a többi szófajtól.

A **főnév** (nomen substantivum) olyan alapszófajú szó, mely élőlényt, élettelen tárgyat, gondolati és elvont dolgot, illetőleg ezek fogalmát jelöli. A mondatban minden szerepet betölthet: lehet állítmány, alany, tárgy, határozó, jelző. Jellemző bővítménye a jelző, amely általában szabad bővítmény. A főnév toldalékolható: felvehet képzőket, jeleket és ragokat.

Lehet egyszerű (*fa, asztal, ház*) és képzett szó, (*futás, félelem, győzelem, jövedelem*), valamint összetett szó (*csigalépcső, tojásfehérje*).

Jelei:

– a többes szám jele a *-k*. A megnevezett dolgok többségére utal. Pl.: *házak*.

– a birtokjel az *-é*. A személyt vagy dolgot a hallgató számára ismert birtokszó birtokosának mutatja. Pl.: *barátodé*.

– a birtoktöbbsesítő jel az *-i, -ai/-ei, -jai/-jei*. Birtokviszonyban a birtok többségére utal. Pl.: *könyvei*.

– a birtokos személyjelek *-m, -d, -a/-e, -ja/-je, -nk, -unk/-ünk, -tok/-tek/-tök, -k, -uk/ük, -juk/-jük*. A birtokos számát és személyét jelöli a birtokszón. Pl.: *házam*.

– a fokjelek a *-b/-bb, leg-/legesleg-*. A tulajdonságok összehasonlításának kifejező eszközei: *magas, magasabb, legmagasabb, legeslegmagasabb*.

– a kiemelő jel az *-ik*. A megnevezett dolgok másoktól való nyomatékos elkünönítésére szolgál. Csak közép- vagy felsőfokú melléknevekhez járul. Pl.: *szebbik*.

A főnév a mondatban valamennyi mondatrészi szerepben megjelenhet, s ennek megfelelően toldalékolása is igen változatos.

Állítmány: *Éva csinos kislány. A fiúk még diákok.*

Alany: *Zoltán ebédel. Andrea ügyes.*

Bővítmény:

Tárgy: *Az építész jólmegtervezett házat épít.*

Határozó (mindenfajta lehet): *A kertben dolgozik. Az asztal alatt található.*

Jelző:

a) birtokos: *A szomszéd(nak a) lánya csinos.*

b) kijelölő: *Gergő fiam megnőtt.*

c) minőség: *Attila a zöld asztal mellett alszik.*

d) értelmező: *Pista, a barátom, megkért egy szívességre.*

A főnév bővítményeket is kaphat, melyekkel ún. főnévi szerkezetet alkot. Bővítménye lehet a jelző (*magas ház*) és állítmányi szerepű főnévként a határozó (*Az öcsém Bécsben diák.*).

Sok főnév kettős-hármas szófajú. A nép- (*magyar, orosz*), valamint egyes anyag- (*arany, ezüst*) és mértéknevek (*pohár, kiló*) rendszerint főnévi és melléknévi értékűek is lehetnek. Főnév és határozószó lehet pl. a *délután, reggel, holnap, éjjel, távol*. Sok melléknévi igenévből lett főnév: *író, olvasó, költő*. Igealakok is főnevesülhetnek összetételként: *fogdmeg, nemulass, hogyishívják* stb.

A főnévnek két típusát különítjük el:

I. A konkrét (*nomen concretum*) főnév valamely valóban meglévő vagy meglévőnek gondolt élőlénynek, élettelen tárgynak a neve: *ember, hegy, virág*,

levegő, manó, anya, bagoly, hegység, gyapjú, Kárpátok, Vörösmarty Mihály, Tisza. A konkrét főnév aszerint, hogy több egyforma dolog (típus, fogalom) közös összefoglaló neve, vagy pedig egy-egy élőlény, vagy dolog saját külön neve, lehet köznévi és tulajdonnévi.

1. **Köznévi** (*nomen appellativum*) – több élőlény vagy élettelen tárgy közös neveként általános fogalom kifejezője. Jelentésvonatkozását tekintve a köznévi többféle lehet:

- *egyedi név* – egyes élőlények és élettelen tárgyak közös neve: *anya, tanár, kutya, galamb, virág, iskola, királyfi, leány, könyv, komputer, toll*

- *gyűjtőnév* – több egyedből álló csoport neve: *lakosság, nyáj, hegység, nép, hatóság, nádas, növényzet, csoport;*

- *anyagnév* – olyan dolgoknak a neve, amelynek a legkisebb részét is úgy hívják, mint az egészet: *gyapjú, homok, arany, hús, bor, víz, posztó, só.*

2. **Tulajdonnévi** (*nomen proprium*): egy bizonyos élőlénynek vagy dolognak saját külön neve, amellyel mástól megkülönböztetik. A tulajdonnevek fajtái:

- *személynevek* (család-, vagy vezetéknévek, becenevek): *Gárdonyi Géza, Gergő, Marcsi*

- *állatnevek*: *Bodri, Morzsa, Cirmi*

- *csillagnevek*: *Tejút, Nap, Föld, Hold*

- *földrajzi nevek* (világrészek, országok, tájak, utak, utcák, terek, stb.): *Európa, Magyarország, Dunántúl, Kossuth tér*

- *intézménynevek*: *ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság*

- *címek*: *Nyelvőr, A város peremén*

- *márkanevek*: *Opel, Philips, Coca-Cola*

II. Az elvont főnevek (*nomen abstractum*) mind köznevek, elvont fogalmakat, jelenségeket neveznek meg. Jelölhetnek tulajdonságot (*jóság, igazság, szépség,*

reménység), állapotot (*álmatlanság, betegség, düh, tűnődés, vakság*), cselekvést vagy a cselekvés eredményét (*írás, olvasás, okoskodás, futás*), egyéb elvont fogalmat (*érdek, valóság, haszon, cél, hit*).

A **melléknév (nomen adiectivum)** élőlény, élettelen tárgy, gondolati dolog és elvont fogalom tulajdonságát, milyenségét kifejező szófaj. A MGr. az alapszófajok, azon belül a tulajdonképpeni alapszófajok csoportjában tartja számon. A hagyományos felosztásban a névszók, azon belül a tulajdonképpeni névszók közé tartozik.

A névszóragozás szabályai szerint toldalékolhatók. Jellemző sajátosságuk a fokozhatóság.

Képezhetők, igéket az *-ul/-ül, -sul/-sül, -od/-öd, -sod/-söd* igeképzőkkel alkotunk (*boldogul, szépül*), főnevet *-ság/-ség* képzővel hozunk létre (*boldogság, szépség*). A többes szám jelét azok a melléknevek kapják meg, melyek állítmányok lehetnek. A minősítő melléknevek tipikus ragja az *-an/-en* rag mód-, állapot- és fokhatározó szerepben (*boldogan, szépen*). A mennyiséget jelentő melléknevekhez is hozzákapcsolható az *-an/-en* toldalék (*sokan, rengetegen*).

A melléknév a mondatban jellemzően jelző (minőség-, mennyiség-, vagy értelmező jelző).

Minőségjelző: A tarka kutya ugat.

Mennyiségjelző: Rengeteg bort ivott.

Értelmező jelző: Vettem csizmát, pirosat.

Lehet állítmány a névszói vagy névszói-igei névszói részeként: *A kislány szép. Béla nagyon okos volt.* Határozó (mód-, állapot-, eredet-, eredmény-, fok-, mérték- és tekintethatározó) is.

Módhatározó: Gorombán válaszolt.

Állapothatározó: Üdén ébredt.

Eredethatározó: Béla átfesti a haját barnáról szőkére.

Eredményhatározó: Tisztává varázsolta a gatyáját.

Fok- és mértékhatározó: Jobban megjegyezte a választ. Csúnyám megütötte magát.

Tekintethatározó: Jónak jó volt éppen a film.

A melléknév lehet szabad bővítmény (*forró leves*) és vonzat is (*hosszú hajú, nagy mennyiségű*).

A melléknévnek elsősorban akkor lehet bővítménye, ha állítmányi szerepű, de jelzőként is kaphat bővítményeket, határozóként nem jellemző. Bővítménye határozó.

Vannak melléknevek, melyekhez vonzat társul: *féltékeny (valakire), hű (valakihez)*. A vonzat egyes mellékneveknél kötelező is lehet: *jártas (valamiben), hasonló (valakihez)*.

Tipikusan kettős szófajúak (főnév, melléknév) a színnevek, a népnevek, a mérték- és anyagnevek.

A tulajdonság, amelyet melléknévvel fejezünk ki, lehet:

- **érzékszerveinkkel észlelhető tulajdonság:** *nagy, kerek, zöld, halk, édes.*
- **gondolatunkban megalkotott tulajdonság:** *jó, félénk, hű, békés, szép.*

Jelentésük alapján 3 csoportra oszthatjuk (Magyar grammatika):

Minősítő melléknév – fizikai, lelki vagy elvont tulajdonságokat, állapotokat fejezi ki: *pajkos, gyenge, ijedős, idegen*. Jellemzően tőszó. Általában relatív tulajdonságokat nevez meg, így nagy részük fokozható, sőt határozóval is bővíthető.

Viszonyító melléknév – személyek, dolgok, fogalmak konkrét tulajdonságait, más dolgokhoz való viszonyát fejezi ki. Általában nem járul hozzá fokjel, s határozóval sem bővíthető. Jelentésük nem módosítható. Leggyakoribbak az *-i, -s, -ú, -ű* képzősek: *kábeltévés, réti virág, tavalyi, hajadon*. Tipikusan viszonyító jelentésű melléknevek az anyagnevek és a sorszámnevek. Gyakran fajtajelölő jelentésűek, a valahova tartozást, a valamilyen helyzetet jelentő melléknevek és az *-s* képzős jelölő számok.

Mennyiségjelölő melléknév – személyek, dolgok, fogalmak számát, mennyiségbeli tulajdonságát nevezi meg. *csipetnyi, pohárnyi, tengernyi, szemernyi*. Általában nem szoktuk fokozni.

A legújabb magyar grammatikák a melléknév alosztályaként tárgyalják a számnevet (vö. MGr. 142–151.). Mivel az iskolai nyelvtankönyvek külön tárgyalják a számneveket, szófaji elemzéskor mi is külön szófajnak tekintjük).

A számnév (nomen numerale) a főnévvel megnevezett dolgok, fogalmak számát, mennyiségét, egy valóságos vagy képzelt sorban elfoglalt helyét jelöli meg.

A melléknévhez hasonlóan járulékos fogalmat nevez meg.

- mennyiséget megnevezve főnévként viselkedik, (*egy meg egy*),
- a mennyiséget tulajdonságként ábrázolva a melléknév tulajdonságait hordozza.

Ezért az újabb szófaji rendszerek nem tartják önálló szófajnak, hanem részben a főnevek, részben a melléknevek közé sorolják a korábbi számneveket.

A számnévhez a *-szor/-szer/-ször* és az *-an/-en* rag járul a leggyakrabban. A főnévi értékű számnév bármely, főnévvel kifejezhető mondatrész lehet. A *-k* többesjel főnevesíti a számnevet. Egyes számnevek fölvehetik a névszói személyragokat, s ilyenkor személynévmásszerű jelentésük van. Pl.: *Tizennégyben kezdődött az első világháború.* – Itt a *tizennégy* inkább főnév, mint melléknév.

A számnév a mondatban többnyire mennyiség-, minőség- vagy kijelölő jelző (*Hat karja van a polipnak. A hármas számú versenyző nyert. A harmadik próba sem sikerült.*), de lehet értelmező jelző is (*Vettem könyvet, kettőt.*). Szerepelhet továbbá névszói állítmányként is (*Negyven ember már sok.*). Lehet még számhatározó is (*Hatszor olvastam el a könyvet.*).

A főnevesült számnevek (éppen azért, mert főnévi értelemben használatosak) valamennyi mondatrész szerepében előfordulhatnak.

A számnév a számot, mennyiséget vagy számszerű pontossággal, vagy csak hozzávetőlegesen nevezi meg. Eszerint két fajtát különböztetjük meg:

I. A határozott számnév pontosan megnevezi a mennyiséget, sorrendiséget.

Lehet:

- **tőszámnév** (*numeralia cardinalia*), mely magát a számot nevezi meg: *egy, kétszáz, millió, ezer, kettő, ezeröttszáz, kétezer-három, ezernyolcszáznegyvennyolc*

- **sorszámnév** (*numeralia ordinalia*), amely a sorrendi helyet jelöli. Képzője a **-dik**: *nyolcadik, századik, tizedik, első, második, harmadik*

- **törtszámnév** (*numeralia fracta*), amely az egyenlő részekre bontott egésznek egy részét nevezi meg. Képzője a **-d**, s gyakran a tőszámnévi jelzővel együtt fordul elő: *hat nyolcad, egy ötöd, két harmad, öt hatod, valaminek a tizede, ötöde, negyede.*

II. A határozatlan számnév a mennyiséget csak hozzávetőlegesen nevezi meg: *sok, kevés, számos, számtalan, egypár, tömérdek*. A határozatlanság kifejezhető **tőszámnévvel** is: *száz meg száz, ezrek és ezrek*; vagy különböző számnevek egymás mellé rendelésével: *tíz-húsz ember, egy-kétezer*, **törtszámnévvel**: *sokad-*, **sorszámnévvel**: *sokadik*.

4. A névmások helye a szófaji rendszerben, a névmások rendszere

Irodalom:

1. D. Máta Mária. A névmási határozószók // Nyr. 111/1. (1987). – 109–14.o.
2. É. Kiss Katalin. Az anaforikus névmások értelmezéséről // ÁNyT. XVI., 1985. – 155–87.o.
3. Laczkó Krisztina. A névmási referenciáról // MNyj. XXXVIII. (2000). – 277–282.o.
4. Laczkó Krisztina. Gondolatok a névmások szófajiságáról // Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kozocsa–Laczkó. – Bp.: ELTE, 1992. – 150–6.o.
5. Laczkó Krisztina. Gondolatok a személyjeles számneveinkről és névmásainkról // Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály–Kiss Jenő. – Bp.: ELTE, 1991. – 399–403.o.
6. Laczkó Krisztina. Névmás és helyettesítés // Nyr. 126/4. – 470–81.o.
7. Lengyel Klára. Töprengés a birtokos névmásokról // Nyr. 121/4. (1997). – 487–9.o.
8. Temesi Mihály. A személyes névmás kiegészült alakjairól // NytudÉrt. 58. sz. – 319–23.o.

A **névmások (pronomen)** közvetett denotatív jelentéssel rendelkező alapszófajú szavak, amely alak- és mondattani viselkedésük alapján a főnevekkel, melléknevekkel, számnevekkel, határozószókkal rokoníthatók, ugyanakkor több szempontból (jelentés, képezhetőség, bővíthetőség) különböznek is azoktól. A hagyományos felosztások és a MGr. is az alapszófajok közé sorolja. A hagyományos felosztás azonban a névszók, azon belül a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szók közt helyezi el, míg a MGr.-ban teljesen önálló szófaji csoportot képviselnek. A hagyományos nyelvtanokban a határozószavak közt is vannak névmások (határozószói névmások).

Zárt szóosztályt alkotnak (azaz egyedei listázhatók, felsorolhatók). Jelentésük a kontextusból, beszédhelyzetből derül ki. Az, hogy kire utal az *ő, ez, ilyen* stb. névmás, csak abból derül ki, ha az előzményeket is ismerjük: *Béla nagyon erős. Ilyen legényre volt éppen szükségük.* Azaz: az említett névmások gyakorlatilag helyettesítik azt a szót, melyből kiderül konkrét jelentésük.

A névmások egyes csoportjai a főnévvel, melléknévvel, számnévvel, határozószóval azonos ragokat, jeleket vehetnek fel és azonos mondatrészi szerepet tölthetnek be. Pl.: *Péter alszik.* = *Ő alszik.*

Csak korlátozottan képezhetők. A mondatban csak korlátozottan bővíthetők. Mondatrészi szerepük a helyettesített szófajéval csaknem azonos (némi korlátozással).

Szerkezetük szerint lehetnek **egyszerűek** és **összetettek**. Az egyszerűek tőszavak (*én, te, ő*), az összetettek előtaggal rendelkeznek (*valamelyik, bármelyik*).

A névmásokat alapvetően két fő szempont alapján osztályozzuk:

- a) funkciójuk** (azaz szintaktikai-logikai-szemantikai szerepük) szerint és
- b) a helyettesített szófajok szerint.**

A két szempont azonban kapcsolatban van, egymásra vetíthető.

a) funkció szerint kilenc névmási csoportot különítünk el:

- személyes (*én, te, ők*)
- birtokos (*tied, övék, mieink*)
- visszaható (*magam, magunk*)
- kölcsonös (*egymás*)
- mutató (*ez, ilyen, ennyi, itt*)
- kérdő (*mi, milyen, hány, hol*)
- vonatkozó (*ami, amilyen, amennyi, ahol*)
- határozatlan (*valaki, valamilyen, valamennyi, valahol*)
- általános (*mindenki, semmilyen, bármennyi, bárhol*).

b) a helyettesített szófajok szerint:

- főnévi névmások (*én, ki, aki, akármi*)
- melléknévi névmások (*olyan, milyen, amilyen, valamilyen, akármilyen*)
- számnévi névmások (*ennyi, hány, amennyi, valamennyi, bármennyi*)
- határozószói névmások (*ott, hol, amikor, valahogy, akárhogy*).

A két osztályozást egymásra vetítve kiderül, hogy vannak olyan névmások, amelyek:

Csak főnevet helyettesíthetnek (egyirányú névmások):

a) személyes névmás (pronomen personale) szám-személy és esetparadigmával rendelkező, főnevet helyettesítő névmás, amely 1. és 2. személyben személyre, 3. személyben személyre vagy dologra utal (*én, te, ő, mi, ti, ők*). A személyes névmás felveheti a névszói esetragokat; ragozott alakjai sokszor rendhagyóak: *engem, nekem, bennem, belém, belőlem, nálam, velem, értem* stb. Csak korlátozottan képezhető (pl. *tegez, önöz, magáz, magamfajta*). Mivel főnevet helyettesít, mindazon mondatrész lehet, mint a főnév. Vonzata nincs.

b) birtokos névmás (pronomen possessivum) a szorosabb értelemben vett személyes névmás jelentését oly módon kiegészítő névmás, hogy a nyelvtani személyre utaló személyes névmást a birtok mellőzésével birtokosként nevezi meg. Tulajdonképpen a személyes névmás birtokjeles alakjainak jelentését fejezi ki. A birtokos névmások szám és személy szerinti paradigmája éppoly teljes, mint a személyes névmásoké; azaz: egyes és többes számban 1., 2. és 3. személyű alakja van.

A birtokos névmások a következők:

a) egy birtok esetén: (egy birtokos) *enyém, tied, övé*, (több birtokos) *mienk, tietek, övék*

b) több birtok esetén: (egy birtokos) *enyéim, tieid, övéi*, (több birtokos) *mieink, tieitek, övéik*

Ragozása a főnévhez hasonló. A mondatban bármely főnévvel kifejezhető mondatrész lehet.

c) visszaható névmás (*pronomem reflexivum*) azt fejezi ki, hogy a cselekvés visszahat a cselekvőre (*figyeli magát, leissza magát*), illetve annak helyzetére, állapotára, viszonyaira (*felülmúlja önmagát*). Teljes szám-személy paradigmája van: személyragjai révén rámutat a beszédbeli 1., 2. és 3. személyre: *magam, magad, maga, magunk, magatok, maguk*.

A visszaható névmást udvarias magázó megszólításként is használjuk: *Nem ütötte meg magát?*

Nem képezhető, nem vehet fel bővítményeket. Mondatrészként nem lehet állítmány, alany és jelző sem. Betöltheti viszont a tárgy és többféle határozó szerepét (*Béla nem érti önmagát. Nem vallotta be saját magának sem.*)

d) kölcsönös névmás (*pronomem reciprocum*) több személy vagy dolog kölcsönösen egymásra ható működését fejezi ki. Egyetlen kölcsönös névmásunk van: az *egymás*, amelynek nincs alakilag jelölt többes száma, és nincs személyparadigmája sem, mindhárom személyben azonos alakban használatos: *mi szeretjük egymást, ti szeretitek egymást, ők szeretik egymást; egymás szemébe nézünk, néztek, néznek*.

A kölcsönös névmás nem képezhető. Mondatrészként tárgy, birtokos jelző és többféle határozó lehet: *A szerelmesek fél szavakból is értik egymást. A szerelmesek fél szavakból is értik egymás gondolatait. Két egymásra néző szobát béreltek*. Nem bővíthető.

Főnevet, melléknevet, számnevet és határozószót egyaránt helyettesíthetnek (többirányú névmások):

a) mutató névmás (*pronomem demonstrativum*) – látott, ismert vagy a beszédben már említett személyre, dologra vagy ezek tulajdonságára utal rámutatással. Palatális-veláris alakváltozatai vannak, melyek közül a palatális

magánhangzós közelre, a veláris magánhangzós távolra mutat: *ez/az, ilyen/olyan, ennyi/annyi, itt/ott*.

Toldalékolása, mondatrészi szerepe megegyezik a helyettesített szófaj tulajdonságaival, csak kivételesen képezhetők (*odá-z*) és korlátozottan bővíthetők (pl. fok- és mértékhatározóval: *kétszer akkora*; értelmező jelzővel: *azt, a felsőt*). A távolra utaló névmást használjuk az alárendelő összetett mondatokban főmondatában utalószerű szerepben.

Főnévi mutató névmások: *ez, az*.

Melléknévi mutató névmások: *ilyen, olyan (ily, oly)*.

Számnévi mutató névmások: *ennyi, annyi*.

Határozószerű mutató névmások: *itt, ott; ide, oda; innen, onnan; eddig, addig; ezután, azután; ezelőtt, azelőtt; így, úgy*; ragozott alakjaik is lehetnek: *erre, arra; ezért, azért; ennyire, annyira* stb.

b) kérdő névmás (*pronomén interrogatívum*) – személyre, dologra vagy ezek tulajdonságára kérdez rá. Főnévi, melléknévi, számnévi és határozószerű is lehet. Tulajdonképpen nem helyettesít, hiszen kérdez, azaz azt jelöli, hogy egy elem a mondatban még kérdő formában van jelen. A kiegészítendő kérdő mondat kötelező eleme.

A kérdő névmás felveheti az adott szófajhoz járuló ragokat (a főnévi a többesjelet, a birtokjelet és a birtokos személyjelet is): *kik, kié, kim*. Mondatrészi szerepe megegyezik a megfelelő szófaj mondatrészi szerepével.

Főnévi kérdő névmások: *ki, mi, kicsoda, micsoda*. Rendszerint két változatuk van: az egyik személyre, a másik élőlényre (állatra, növényre) és dologra kérdez.

Melléknévi kérdő névmások: *milyen, mekkora, melyik, miféle*.

Számnévi kérdő névmások: *hány, mennyi, hányadik*.

Határozószerű kérdő névmások: *hol, hová, honnan, merre, meddig, mikor, merről, mikortól, mióta, hogyan, miként, miképp*.

c) vonatkozó névmás (*pronomen relativum*) – élőlényekre, élettelen dolgokra vagy ezek tulajdonságára előre- vagy visszamutató szó. Főnévre, melléknévre, számnévre és határozósóra egyaránt utalhat. Az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondatok kötőszójaként használjuk.

A toldalékolás szempontjából a helyettesített szófaj tulajdonságaival rendelkezik. Mondatrészi szerepet tölthet be, esetragjai jelzik, épp milyet. A főnéviek többes számban is megjelenhetnek. Nem bővíthető és nem vehet fel képzőket.

Főnévi vonatkozó névmások: *aki, ami, amely(ik)*.

Melléknévi vonatkozó névmások: *amilyen, amekkora*.

Számnévi vonatkozó névmások: *ahány, amennyi, ahányadik*.

Határozósói vonatkozó névmások: *ahol, ahová, ahonnan, amerre, amerről, ameddig, amettől, amióta, ahogyan, amint, amiért*.

d) határozatlan és általános névmás (*pronomen indefinitum et generale*) – jelentéstartalma szorosan összefügg, bizonyos esetekben nehezen szétválaszthatók, ezért rendszerint együtt tárgyalják őket nyelvtanaink. Lehetnek főnéviek, melléknévi, számnévi és határozósóiak.

A **határozatlan névmás** olyan élőlénynek, dolognak, tulajdonságnak a nevét helyettesíti, amelyet pontosan nem tudunk vagy nem akarunk megnevezni. A határozatlan névmások általában összetettek, tipikus előtagokkal.

Főnévi határozatlan névmások: *valaki, valami, valamelyik, némelyik*.

Melléknévi határozatlan névmások: *valamilyen, valamekkora, némi*.

Számnévi határozatlan névmások: *valamennyi, valahány, néhány*.

Határozósói határozatlan névmások: *valahol, valahova, valamerre, valahonnan, valamikor, valahogyan, valamiképp, valamiért, néhol, némelykor, némileg*.

Az **általános névmás** minden élőlényre, dologra, tulajdonságra vonatkozik. Mind összetettek, tipikus előtagokkal. Három típusokat különböztethetjük meg:

○ **gyűjtő általános névmás**, amely azt fejezi ki, hogy az állítás egy halmaz, csoport minden elemére érvényes (előtagja: *minden-*);

○ **megengedő általános névmás**, amely azt fejezi ki, hogy az állítás egy halmaz, csoport elemeire külön-külön vonatkozhat (előtagjai: *bár-*, *akár-*);

○ **tagadó általános névmás**, amely azt fejezi ki, hogy az állítás egy halmaz, csoport egyetlen elemére sem vonatkozik (előtagja: *se(m)-*).

Főnévi általános névmások: *mindenki*, *bárki*, *bármi*, *akárki*, *akármi*, *senki*, *semmi*.

Melléknévi általános névmások: *mindegyik*, *mindenféle*, *minden*, *bármilyen*, *bármelyik*, *bármiféle*, *akármilyen*, *akármelyik*, *akármiféle*, *semmilyen*,

Számnévi általános névmások: *mind*, *bármennyi*, *akármennyi*, *akárhány*, *akármennyi*, *sehány*, *semennyi*.

Határozószerkezet általános névmások: *mindenhol*, *mindenütt*, *mindenhonnan*, *mindenhová*, *mindenüvé*, *mindig*, *mindenkor*, *mindenképpen*, *bárhol*, *bárhonnan*, *bárhová*, *bármikor*, *bármeddig*, *bármiképpen*, *akárhol*, *akárhonnan*, *akárhová*, *akármikor*, *akármeddig*, *akármiképp*, *akárhogy*, *sehol*, *sehonnan*, *sehová*, *semmikor*, *soha*, *sehogy*, *semmiképp*.

5. Az igenevek helye a szófaji rendszerben, osztályaik, mondattani szerepük

Irodalom:

1. Horváth László. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből // NytudÉrt. 133. sz. (1991).
2. Jakab István. A jelzővé süllyedt igealak – és ami mögötte van // Nyr. 112/3. (1988). – 300–312. o.
3. Lengyel Klára. A komplex szófaji jelentés // Az igenevek helye a szófaji rendszerben. NytudÉrt. 146. sz. – 15–29. o.
4. Lengyel Klára. A "nem tiszta" szófaji jelentés // Az igenevek helye a szófaji rendszerben. – NytudÉrt. 146. sz. – 7–15. o.
5. Lengyel Klára. Az igenevek szófajváltásai // Az igenevek helye a szófaji rendszerben. NytudÉrt. 146. sz. – 38–57. o.
6. Lengyel Klára. Az igenevek szófajvesztése // NytudÉrt. 146. sz. – 57–70. o.
7. Lengyel Klára. Határozói igeneveink szófajváltásáról // Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1989. – 181–217. o.
8. Lengyel Klára. Néhány vitás szófajú szó vizsgálata // Az igenevek helye a szófaji rendszerben. – NytudÉrt. 146. sz. – 72–84. o.

Az igenév (nomen verbale) mint igei származékszó átmeneti szófaj, minden igéből képezhető. Átmenetet képez alapszáva az ige és a főnév, a melléknév vagy a határozószó között. Az igeneveket igéből alkotjuk képzők segítségével.

Az igenevek között három csoportot különböztetünk meg:

- a) **főnévi igenév** (infinitivus): *futni, látni, élni*;
- b) **melléknévi igenév** (participium): *alvó, széttárt, elolvasandó*;
- c) **határozó igenév** (adverbium verbale): *futva, nézve, látván*.

Egyes szakírók ide sorolják az igei igenevet (igenév-igét) is, amely nem más, mint a befejezett melléknévi igenév személyragozott alakja.

A különböző igenévtípusok különböző módon társulhatnak jelekkel, ragokkal. Csaknem mindig bővítményszerepű mondatrész. Az igenevek egyszerre hordoznak igei és nem igei tulajdonságokat, melyek azonban elválaszthatatlanul jelennek meg. Cselekvést, történést, állapotot fejeznek ki, mint az igék.

Az igenevek közül a főnévi igenév nem szófajváltó. A melléknévi és határozói igenév ellenben gyakran vált szófajt, aminek leggyakrabban az az oka, hogy az igei jelentéstartalom megszűnik (esetleg csökken). A melléknévi igenév gyakran válik melléknévvé: *kiváló*, főnévvé: *olvasó, futó, sült* (*A sültet hidegen tálalták.*). A határozói igenévből kötőszó, módosítószó, névutó válhat: *illetve, nyilván, múlva*.

A főnévi igenév (infinitivus) – az ige és a főnév közötti átmeneti szófajú szó, mely az igei jelentéstartalmat elvontan: fogalomként, dologként nevezi meg. *Jó lenne repülni*. Származékszó: kötelezően képzett szóalak, melyet speciális igenévképzővel hozunk létre.

A főnévi igenév képzője a *-ni*, melynek azonban több alakváltozata is van:

a) a *-ni* alapváltozat: *akar-ni, beszél-ni*;

b) az *sz-es* és *v-s* változatú igei igékhez (*tesz, lesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik*) és a *megy* igehez járuló *-nni* változat: *te-nni, le-nni, hi-nni, me-nni*;

c) a személyragozott 1. és 2. személyű alakokhoz járuló *-n* és *-nn* változat: *rág-n-od, ve-nn-em*.

A főnévi igenév morfológiai felépítése: *ige + főnévi igenév képzője (+ személyrag)*.

A mondatban elsősorban alany, tárgy és határozó lehet, valamint jelzőként is előfordul. Állítmányként a Magyar grammatika szerint nem szerepel.

Alanyként: *Fontos lenne megkérdezni a választ.*

Tárgyként: *Megtanult biciklizni.*

Határozóként: *Lajos pénzt keresni ment Magyarországra.*

Jelzőként, pl. értelmező: *Senkinek sem tesz az új szokás: hajnalban kelni.*

A **melléknévi igenév (participium)** – átmeneti szófaj a melléknév és az ige között, amely a cselekvést, történést, létezést tulajdonságként nevezi meg. Akárcsak valamennyi igenév, a melléknévi igenév is képzett igei származékszó. A melléknévi igenév képzői: *-ó/-ő, -t/-tt, -andó/-endő*.

Szerkezete: *igető + a melléknévi igenév képzője*.

Gyakorlatilag valamennyi igéből képezhető melléknévi igenév. Legproduktívabb az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenevek képzése, a *-t/-tt* és az *-andó/-endő* képzősöké kevésbé produktív.

A melléknévi igenevek toldalékolása nagyban függ attól, milyen mondatrészi szerepet töltenek be. A klasszikus melléknévi igenevek nem lehetnek határozók, így nem vehetnek fel határozóragokat, nem fokozhatók, nem vehetik fel a többes szám jelét, s jellemzően nem kapcsolható hozzájuk a melléknevekhez tipikusan járuló *-ság/-ség* képző.

A melléknévi igenevek szófajváltás révén gyakran főnevesülnek, s így kettős szófajjuként viselkednek, pl.: *a könyvet olvasó* (mn-i igenév) *olvasó* (fn).

Néha homonímia (azonos alakúság) jöhet létre: *Sokat olvasott* (ige), így *lett olvasott* (mn-i igenév).

A melléknévi igenév mondatrészként

– **jelző**, minőségjelző: *Az utcára **néző** ablakban ült*

– **határozó**, mód- és állapothatározók: *A ruhát **kimosandónak** ítélte.*

– **állítmány** csak az *-andó/-endő* képzősek szerepelhetnek állítmányként: *A vita **mihamarabb lezárandó!***

– **alannyal** csak a személyragozott *-t/-tt* képzős melléknévi igenév (az ún. igei igenév) bővíthető: *A Bea **sütötte** pogácsa **finom**.*

A melléknévi igenévnek három típusát szokták megkülönböztetni:

a) folyamatos történésű melléknévi igenév (a mondat főcselekvéséhez képest *egyidejűséget fejez ki*, azaz a tulajdonságként megnevezett cselekvés, történés, létezés a mondat főeseményével azonos időben történik). *Képzője: -ó/-ő Pl.: A célba **elsőként***

beérkező futó boldogan integetett. Azaz: egy időben történt a célba érkezés és az integetés.

b) befejezett történésű melléknévi igenév (a mondat főcselekvéséhez képest *előidejűséget fejez ki*, azaz a tulajdonságként megnevezett cselekvés, történés, létezés a mondat főeseményét megelőzően, annál korábbi időben történt meg). *Képzője: -t/-tt.* Pl.: *A viharban kidőlt fák akadályozzák a forgalmat.* Azaz: előbb kidőlt a fák, s csak aztán akadályozták a forgalmat.

A befejezett melléknévi igenév egyik altípusának tekintik az újabb grammatikák az ún. **igei igenevet**, amely voltaképpen a *-t/-tt* képzős melléknévi igenév személyragos alakja: *róka fogta csuka, a barátom rajzolta kép, a pék sütötte kenyér.* Nagyon ritkán előforduló szavak ezek, különösen a beszélt nyelvben. Az igei igenév szerkezete: *igető + -t/-tt képző + személyrag.*

A melléknévi igenév képzője után teljes személy- és számparadigma következik, mely inkább a névszói személyjelezéshez hasonlatos, mintsem az igei személyragozáshoz:

c) beálló történésű melléknévi igenév (a mondat főcselekvéséhez képest *utóidejűséget fejez ki*, azaz a tulajdonságként megnevezett cselekvés, történés, létezés a mondat főeseménye után, annál későbbi időben történik majd meg). *Képzője: -andó/-endő.* Pl.: *Különválogattam a megcímzendő borítékokat.* Azaz: előbb különválogattam a borítékokat, és csak később, ezt követően fogom őket megcímezni.

A melléknévi igenévben megnevezett tulajdonság hordozójának aktivitása szerint a melléknévi igeneveket két csoportra oszthatjuk:

a) cselekvő értelmű melléknévi igenév – azt fejezi ki, hogy a tulajdonságot hordozó maga végzi a tulajdonságként megnevezett cselekvést: *harsogó trombita, megfáradt ember, eljövendő év.*

b) szenvedő értelmű melléknévi igenév – azt fejezi ki, hogy a tulajdonságot hordozó elszenvedti azt, rajta végzik: *eladó lány, meghívott vendég, megszívlelendő tanács.*

A határozói igenév (adverbium verbale) az ige és a határozószó közötti átmeneti szófaj. Igei jelentést hordoz, mellyel egy másik cselekvés vagy esetleg dolog, személy körülményeit nevezi meg. Csaknem minden ige típusból létrehozhatjuk, kivéve a nincs és a van töváltozataiból. Korlátozottan hozhatunk létre hat-i igenevet a sz/v/s tövű igecsoport tagjaiból. Képzői: : *-va/-ve, -ván/-vén*. A határozói igenév képzői közül a *-va/-ve* sokkal gyakoribb a mai magyar nyelvben; használati aránya az írott nyelvben kb. 95%, s a beszélt nyelvben ennél is magasabb. A határozói igenév nem toldalékolható, képzője után más toldalék nem állhat. Leggyakrabban mód-, idő-, állapot- vagy okhatározó, de más határozó is lehet a mondatban.

Mód- vagy időhatározó: *Hazafelé indulva eszembe jutottál.*

Állapothatározó: *Térdre borulva kérlelte.*

Okhatározó: *Tapasztalva az emberek szeretetét, képviselőjelölt lett.*

A határozói igenév és a létige egyes kapcsolatait (pl. *meg van írva, fel van szántva, ki van nyitva* stb.) nyelvtanaink a nyelv művelők egy része „helytelennek”, „magyartalannak”, „nyelvhelyességi problémának” tekinti. Tény, hogy az *el van utazva, fel van állva, el van aludva, a macska fel van mászva a fára* stb. nem nagyon sikerült szerkezet, de egyiket sem azért érezzük ilyennek, mert idegenszerűek vagy helytelenek. Az ilyen jellegű szerkezeteket helyteleníteni ún. nyelv helyességi babona. Ezt igazolja pl. jónéhány teljesen megszokott ilyen szerkezet használata, pl. *zöldre van a rácsos kapu festve*.

6. A határozószók rendszere a mai magyar nyelvben. A határozószó különböző szempontú osztályai, szerepe a mondatban

Irodalom:

1. D. Máta Mária. A határozószók helye a szófaji rendszerben // MNy. 84/1.(1988) – 31–44. o.
2. Keszler Borbála. A határozószó // MGr.: 209–223. o.
3. Pásztor Emil. Határozószóink szótári világa // MNy. 124/4. (2000). 459–65. o.
4. Temesi Mihály. A határozószók // MMNyR. I. – 251–67. o.
5. Velcsov Mártonné. A határozószók // MMNy. I. – 57–69. o.

A **határozószók (adverbium)** olyan szavak, amelyek minden toldalékolás nélkül képesek a cselekvés, történés, létezés körülményeit – idejét, helyét, módját, okát, célját, a cselekvő állapotát – megnevezni.

A határozószók másodlagos szófajok: keletkezésük folyamatos, máig tart; különféle módokon jöhetnek létre, pl.:

a) a fő elhalványulásával, s ezáltal önálló használatának megszűnésével (*reggel*)

b) a rag elhalványulásával, s ezáltal önálló használatának megszűnésével (*oldalt*);

c) a fő és a rag tagolódása ugyan még felismerhető, de önálló jelentés már nem társul a különálló elemekhez (*hátra, későn*) stb.

A magyar nyelvben megközelítőleg 1000 határozószó van (a határozószói névmásokkal együtt).

A határozószókhoz alig járulhatnak képzők: *továbbít, különít, visszakozik, mostanság* stb. Viszonyragozásuk tulajdonképpen nincsen, annak ellenére sem, hogy olykor felvehetnek viszonyragokat: *lentről, alulra, kívülről, bentről, majdan, mostantól* stb. Egyes határozószók (a helyi vagy időbeli távolságot, irányt jelölők) fokozhatók, de csak 12 határozószó fokozása szabályos (azaz teljes mindegyik fokban), pl.: *előre, előrébb, legelőrébb, messze, messzebb, legmesszebb, tova, tovább,*

legtávolabb, távol, távolabb, legtávolabb, közel, közelebb, legközelebb stb. A fokozható határozószók többségének fokozása azonban rendhagyó pl.: hiányzik az egyik fok (*újabban, legújabban, utóbb, legutóbb, először, legelőször*).

A határozószók tótani szempontból a névszókhoz hasonlóan viselkednek. (*fa/fát*) típusba tartoznak: *hátra/hátrább, előre/előrébb*. Néhány határozószó rendhagyó tőtípusba sorolható: *mellé/mellőz*.

A határozószó csak határozói szerepet tölthet be a mondatban. Lehet:

- a) helyhatározó:** *Béla kint reggelizett.*
- b) időhatározó:** *Reggel korán keltem.*
- c) fokhatározó:** *Reggelente dugig tömve van a busz.*
- d) állapothatározó:** *Éva már megint egyedül érkezett.*
- e) módhatározó:** *Mari szőrmentén bánik a pasijával.*
- f) eredményhatározó:** *Mariska ketté vágta a kenyeret.*
- g) tekintethatározó:** *Ezt a fajta szeszt külsőleg kell alkalmazni.*

Leggyakrabban igének vagy igenévnek a bővítménye. A fok- és mértékhatózószók lehetnek melléknevek és számnevek bővítményei is (*sokkalta több*).

A határozószónak nincs kötelező bővítménye. Bővíthető azonban szabad bővítményként fok- és mértékhatózóval: *nagyon messze, kissé oldalt, teljesen egyedül* stb.

A határozószóból keletkezhet névutó, igekötő, módosítószó, partikula és kötőszó. Vannak kettős szófajúnak tekinthető határozószók is, pl.: *messze* (fn és hsz), *hirtelen* (mn és hsz), *meztelen* (mn és hsz), *reggel, délelőtt, éjjel, délután, este* (fn és hsz) stb.

A határozószók jelentésük (a viszonyított fogalom határozottsága) alapján való osztályozása problematikus. A magyar nyelv könyve eszerint a következő kategóriákba sorolta be a határozószókat:

a) határozott fogalmi tartalmú határozószók: *alant, alul, bent, messze, otthon, távol, egykor, éjféltajt, korán, későn, reggel, egyedül, együtt, kissé*

b) névmási határozószók: *itt, ott, ekkor, akkor, valahol, bárki*

c) személyragos határozószók: *nekem, tőled, róla, hozzánk, alattam.*

A határozószókat a határozói körülmény típusa szerint úgy osztályozzák, hogy milyen határozói körülményt fejeznek ki.

Megkülönböztetünk:

Helyhatározószók: *balra, belül, fent, jobbra, kívül, len...t* A pozíciót jelölő helyhatározószókat az ún. irányhármasság jellemzi, azaz a *honnan?, hol?, hová?* kérdésre felelő alakok megléte: *belülről, belül, belülre, alulról, alul alulra* stb.

Időhatározó-szók: *egyszer, éjjel, holnapután, manapság, nappal, rövidesen...*

Számhatározószók: *elvéte, gyakran, néha*

Fokhatározószók: *dugig, félig-meddig, igazán, jól, leginkább, meglehetősen...*

Állapothatározó-szók: *egyedül, együtt, hanyatt...*

Módhatározószók: *biztosan, egyfolytában, futtában, hamar, ritkán...*

Eredményhatározó-szó: *ketté*

Tekintethatározó-szók: *külsőleg, részben*

Egyes szakírók ide sorolják a névmási határozószókat (más szakírók ugyanezeket *határozószói névmásként* a többirányú névmások közé), amelyek lehetnek kérdők, mutatók, vonatkozók, határozatlanok és általánosak. A névmási határozószók utalhatnak helyre, időre, elvontabb körülményekre.

A MGr. (vö. 216. o.) idegen eredetű határozószónak tartja azokat az alakulatokat is, amelyeket ragos névszókkal fordítunk magyarra. Pl. *allegro* (vidáman, gyorsan), *paralel* (párhuzamosan).

Morfológiai tagoltságuk szerint a határozószókat a következő kategóriákba sorolhatjuk:

1) Morfológiailag ma már elemezhetetlen határozószók: *gyalog, hajdan, ingyen, ma, majd, most, rögtön, rögvest, tavalý* stb.

2) Ragtalan névszóból keletkezettek: *hamar, kölcsön, mezítláb, négykézláb* stb.

3) Egy vagy több tövet + toldaléko(ka)t tartalmazók:

a) *-n, -t, -a, -e, -l* hangra végződők (melyek az ősi finnugor *-n, -t, -a, -e, -l* határozóragokra vezethetők vissza): *korán, titkon, bőven, ébren, haránt, hasmánt, oldalt, hanyatt, hiába, taláalomra, rendre, közel, távol, felül, körül, alul* stb.

b) Birtokos személyjelet is tartalmazók: *hamarjában, hányadán, mostanában, visszájára* stb.

c) Kicsinyítő képzőt is tartalmazók: *jócskán, lassacskán, szépecskén* stb.

d) Középfokjelet is tartalmazók: *egyébként, kevésbé* stb.

4) Összetett határozósók:

Mellérendelő összetételek:

- Szóismétléssel keletkezett hsz.: *egyszer-egyszer, körbe-körbe...*
- Tőismétléssel keletkezett hsz.: *akarva-akaratlan, egyes-egyedül...*
- Rokon vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával keletkezett hsz.: *agyba-főbe, egyre-másra, ideig-óráig, jövet-menet...*

- Köötőszóval kapcsolt mellérendelések: *egyszersmind, idestova*

Alárendelő összetételek:

- Alanyosak: *alkalomadtán, arcpirulva...*
- Tárgyasak: *fogcsikorgatva, karöltve...*
- Határozósak: *idefenn, idejövet, karonfogva...*
- Jelzősek: *aznap, éjszaka, élethosszig, ezúton...*
- Jelentéssűrítők: *homlokegyenest, négykézláb, mezítláb*

5) Idegen eredetűek: *ab ovo* (eleve), *ad acta* (figyelmen kívül) stb.

7. A viszonyszók alosztályai; jelentésük, toldalékolásuk, mondattani szerepük

Irodalom:

1. Fülei–Szántó Endre. Segédigék és módosító igék a magyarban // NyIrK. XXXI. (1987) – 145–150.o.
2. Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor. A magyar segédigék rendszere // ÁNYT. XVII. (1989) – 49–103.o.
3. Lengyel Klára. A segédigék kérdéséhez // Nyr. 123/1. – 116–128.o.
4. M. Korchmáros Valéria. Ige vagy segédige? // Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk.: Büky László. –1997. – 109–23.o.
5. Molnár Katalin. A magyar segédige terminus történetéhez // Nyr. 121/4 (1997). – 497–500.o.

A *viszonyszók* olyan szavak, melyek önállóan nem mondatrészek, nem bővíthetők, általában nem toldalékolhatók, jelentésük viszonyjelentés vagy pragmatikai-kommunikációs. Jelentésük vagy viszonyjelentés, vagy kommunikációs-pragmatikai jelentés; általában nem toldalékolhatók (kivéve a morfológiai természetű szerkezetekben szereplő segédigék és segédigenevek), önállóan nem lehetnek mondatrészek és természetesen nem is bővíthetők. Nyelvtani, logikai viszonyjelentésük miatt morfológiai természetű szerkezetekben vesznek részt.

A viszonyszókkal összefoglaló név. Ebbe a kategóriába soroljuk a következő szófajokat:

1. **Segédige (és származékai)**
 2. **Névutó (névutómelléknév)**
 3. **Igekötő**
 4. **Kötőszó**
 5. **Névelő**
 6. **Módosítószó**
-

A viszonyszók megjelenhetnek:

a) morfológiai természetű szerkezetekben – a viszonyzó valamely alapszófajú szóval analitikus szerkesztésmódú szóalakot alkot, ilyen pl. a jövő idejű igelak, ahol a *fog* segédige (*várni fog*), ill. a feltételes mód múlt idejű igealak, ahol a *volna* segédige alkot a főigével morfológiai természetű szerkezetet (*aludt volna*). Ezek együtt alkotnak mondatrészt: Kati sétált volna még egy ideig. A ragos névszóra emlékeztető egységet alkot a névutós szerkezet (*fa alatt*), a névszói-igei állítmány igei segédszója (*A lány jóságos volt.*), továbbá az igekötő, amely az igehez kapcsolódva összetett szóként viselkedik (*kimegy, beköt*).

b) nem morfológiai természetű szerkezetekben – itt jelenik meg a kötőszó (tagmondatok vagy mondatrészek között jelenik meg), a partikula (amely a mondategység egy részéhez kapcsolódik), a tagadószó (a mondat egy részét tagadja) és a névelő (amely a főnévhez vagy a főnévi csoporthoz járul).

A mondatrésztteremtő viszonyszók az összetett állítmány megalkotásában vesznek részt (névszó+segédige). A szerkezetben a fogalmi jelentést a névszó hordozza, a grammatikai jelentést a segédige. Az összetett állítmány megalkotásában a létige (*van, lesz, lehet*), illetve a *marad* és a *múlik* segédige vesz részt.

A létige csak akkor jelenik meg, ha az állítmány valamely grammatikai kategóriájának jelöltnek kell lennie: E/1., E/2., jövő és múlt idő, feltételes és felszólító mód, ható jelentés: tanár *vagyok*, tanár *vagy*, ő tanár \emptyset , ő tanár *lett*, tanár *volt*, tanár *lesz*, tanár *lenne*, tanár *lehet*. Kivétel, ha az állítmány minőséget, mértéket nevez meg és modális jelentéstöbbletet is hordoz. Ilyenkor a segédige mondathangsúlyos: *Van ő már húszéves. Megvan ez vagy 10 kiló.*

A *marad* (aspektusa tartósságot is kifejez) és a *múlik* (csak korjelölésben) tartalmasabb a létigénél, ezért E/3. állítmányi pozícióban is megjelenik, tehát ott is, ahol a létige \emptyset fokú: *Nemrég múlt húszéves. Mindvégig fiús maradt.*

Továbbá az összetett alany, tárgy, határozó és jelző megalkotásában vesznek részt. Az összetett bővítmény alakja: névszó+segédigenev. A segédigenevek (*lenni, lévén, volta, való, maradván, maradni, múlva*) nem toldalékolhatók. Funkciójuk, hogy

alkalmassá tegyenek egy-egy lexémát olyan mondatrész megalkotására, amelyre eredeti szófajúságuk nem engedné meg. Pl.: *Csend* akartam *lenni* és *dobogó* (összetett és halmazott tárgy). Kunigunda szeretne *húszéves maradni* (összetett tárgy). *Diák lévén* szorgalmasan tanult (összetett határozó). A mondatrészteremtő *volta* az összetett alany megalkotásában vesz részt, funkciója hasonlít a -ság/-ség képzőjéhez: Az ügy *sürgős volta* (=sürgőssége) indulatossá tette. A *való* az összetett jelző megalkotásában vesz részt (ragos főnév vagy főnévi igenév+való). Olyan viszonyjelentést ad a határozóhoz, hogy az betölthesse a jelző szerepét (Bonyolulttá vált a *barátjával való* kapcsolata; *nevetni való* tréfa, *csodálni való* palota stb.). A *levő* segédigenévnek is hasonló a funkciója (Ne nyúlj az *asztalon levő* dolgokhoz!).

A szóalakteremtő viszonzások a z igei paradigmában a kijelentő mód, jövő idejű alakban (*fog*), és a feltételes mód múlt idejében jelenik meg (*volna*). Ez utóbbit segédszónak nevezzük, mert csak ez az egyetlen funkciója. A *fog* segédigén megjelenik az igei személyrag, a *volna* semmilyen toldalékot sem vesz fel. A régmúlt igealakot a *volt*, *vala* segédigével alkotjuk meg.

8. Névutó (névutómelléknév) és az igekötő mondatbeli sajátosságai, kategorizálása

Irodalom:

1. Sebestyén Árpád. A magyar nyelv névutórendszere. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1965.
2. Jakab István. A magyar igekötők állományi vizsgálata //NytudÉrt. 91. sz.
3. Jakab István. A magyar igekötő szófajtani útja // NytudÉrt. 112. sz. (1982).
4. Ladányi Mária. Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről // Nyelvtudományi Közlemények, 1994–1995. – 45–85. o.

A **névutó (posztpozíció)** nyelvtani viszonyjelentéssel rendelkezik. Szerepe, hogy a névszót határozói mondatrészszerere alkalmassá tegye. Ez a határozóragok funkciójára emlékeztet, de önálló szó, mert van önálló hangalakja, s nem illeszkedik, mint a rag. Eltérő tulajdonsága a ragokétól, hogy egy névszóhoz egyszerre több névutó is kapcsolódhat (az asztal *alá* vagy *mellé*), másrészt egyetlen névutó több névszóhoz is járulhat (az asztal vagy pad *alá*). A névutós szerkezet analitikus jellegű: a névszó+névutó együttesen tölti be a határozói szerepet a mondatban. Az általuk hordozott viszonyjelentés szerint megkülönböztetünk hely-, idő- és elvontabb viszonyt jelölő névutókat (helyviszony: *alatt, elől, között, túl*; időviszony: *múlva, fogva, óta*; elvontabb jelentésűek: *ellen, ellenére, miatt, végett*). Hordozhat konkrét szemantikai tartalmat (a ház *mellett*), de lehet átvitt jelentésű is (a munkája *mellett* mást is vállalt).

Grammatikai szerepű. Önálló hangalakkal rendelkező önálló szó, amelyre az egyalakúság jellemző. Egy névszóhoz több névutó is kapcsolódhat, illetve egy névutó több névszóhoz is tartozhat. Sohasem mondatrész, nem bővíthető. Toldalékmorfémát nem vesz fel. Gyakran megkaphatja az –i melléknévképzőt. Személyragos formában is él a nyelvben, már nem névutó, hanem személyes névmás (alattam, mellettem).

A névutók jelentős része több szótagú, morfológiailag tagolhatatlan: *alá, alatt, alól, elé, előtt, elől, miatt, körül, óta, után* stb. Más névutók többtagúak, és eredeti morfémaszerkezetük még felismerhető: *egyetemben, átellenben, szemben, végig, fogva, múlva* stb.

Fajtái:

a) a szoros értelemben vett névutók, melyek ragtalan névszókhoz járulnak, s melyek egyetlen funkciója a névutói szerep: *alá, alatt, alól, múlva, óta gyanánt, helyett, köré, mellé, mellett, mellől, miatt, mögé,* stb. (egyszerű névutók), illetve *között, közé, közül* (többes értelmű ragtalan névszókhoz járuló névutók).

b) ragvonzó névutók, melyek csak olyan névszóhoz járulnak, mely meghatározott ragot visel: *-nél fogva, -től fogva, -hez képest, -től kezdve, -re nézve.* Ezek között vannak olyan névutók is, melyek akár a névszójuk elé is kerülhetnek: *-n át (éveken át, ill. át az éveken), -n belül, -n keresztül, -n túl* (időhatározóként névutók), *-vel együtt, -n felül* (mértékhatározóként névutó), *-n innen, -n kívül* (állapot- és tekintethatározóként névutó), *-vel szemben, -n végig.* Ezek közül több önállóan határozószóként is előfordul: *belül, együtt, felül, innen, kívül, túl, végig.*

c) birtokos személyjelet tartalmazó névutók, melyek ragtalan és ragos névszóhoz egyaránt járulhatnak: *alapján, céljából, dacára, ellenére, érdekében, értelmében, esetében, folyamán, javára, következtében, nyomán, részéről, számára, táján* stb.

A névutókat aszerint is szokták csoportosítani, hogy milyen viszonyjelentést fejeznek ki. Eszerint megkülönböztetünk:

a) helyviszonyt kifejezőket: *alatt, fölé, elé, mellett, közé* stb.

b) időviszonyt kifejezőket: *múlva, múltán, fogva, óta, tájt, tájban* stb.

c) elvontabb viszonyt kifejezőket: *helyett, ellen, ellenére, részére, végett* stb.

A legrégebbi névutókra jellemző az irányhármasság: megjelöli a történés kezdetét, eredetét (ablativus), folyamatát, nyugvását (locativus) és irányulását, végét (lativus): *alól, alatt, alá; felül, fölött, fölé.* A társszemléletnek ezt a hármasságát az elvontabb viszonyokra is alkalmazzuk. Egyirányúak pl.: *körül, után, iránt, hosszat.* A

névutók közös eredetük miatt kettős, hármas szófajúak: lehetnek határozószók, igekötők is. Ha a névutó személyjelet vesz fel, akkor a személyes névmás kiegészült alakjának tekintjük: *alattam, alattad, alatta, alattunk, alattatok, alattuk*.

A **névutómelléknév** alakja névutó + -i melléknévképző. Valójában nem is a névutó kap melléknévképzőt, hanem maga a névutós, vagyis a morfológiai természetű szerkezet. Az egész névutós szerkezetet képezzük tovább (*az (ágy alatt)+i papucs*), ami melléknevesíti a névutós szerkezetet, s így azt a jelzői szerepre teszi alkalmassá. A névutóhoz hasonlóan morfológiai természetű szerkezetet alakot az előtte álló névszóval: ház *mögötti* fa, az anya *iránti* szeretet. További példák: *elleni, helyetti, felőli* stb. Az -i képző szerepe a névutós szerkezethez kapcsolt levő, való igenév szerepével azonosítható (*a ház mögötti – a ház mögött levő*). Morfológiai típusú összetételekben is előfordul (*tudatalatti, földkörüli, munkanélküli, ibolyántúli*). A névutó-mellékneves szerkezet bármely tagja halmozható: *az asztal és a szék alatti, az asztal alatti és melletti hely*.

Az **igekötő (praefixum verbale)** olyan viszonzó, mely tipikusan igéhez kapcsolódik, az igék jelentésének módosítására, megváltoztatására szolgál. Rendszerint prefixumszerűen kapcsolódik a tőhöz, ám valójában az igekötős igéket összetett szóként értelmezzük. Több szempontból átmeneti jellegű: módosítja, megváltoztatja az ige jelentését (képzőértékű), s változást okoz szintaktikai környezetében is (tárgyatlan igét tárgyassá tesz: *nő* → *kinövi* a ruhát), azaz megváltoztathatja az ige bővíthetőségi lehetőségeit (*kel* → *felkel* vhonnan), s ezzel szűkíti az ige jelentéskörét, morfológiai természetű szerkezet alkotására képes viszonzó: az igéhez járul és azzal összetett szót alkot. El is válhat az igétől, s szórendje lehet megszakított (*el nem megy*), illetve fordított (*nem megy el*). Ha csak az igekötő+ige kapcsolódási sorrendet vesszük figyelembe, okkal merülhet fel az igekötő prefixumként való besorolása. Ennek az sem mond ellent, hogy az igekötők tekintélyes hányada (pl. az irányultságot kifejezők *ki, be, fel, le* stb.) lexikailag határozószókként is értelmezhetők. Az viszont, hogy tagadás, felszólítás esetén az

igekötő elválik az igétől, illetőleg mögé kerül (*el sem mondta, ne mondja el*), a toldalékok közé sorolása ellen szól ugyanúgy, mint az, hogy főleg állító válaszban gyakran az ige nélkül szerepelhet (pl. –Bementél? –Igen, *be.*).

Hangrendi szempontból mindig változatlan, egyalakú, nem illeszkedik. Alakja nem változtatható, nem tagolható, többsége **egy szótagú**: *meg, le, fel, ki, be, el, át* stb., vannak azonban **több szótagúak** is: *alá, ide, közbe, össze, vissza, együtt, hátra* stb. Toldalék-morfémát nem vehet fel (bár határozószói használatban fokozható), mondatrészi szerepet nem tölt be.

Az igekötőnek két funkcióját különböztetjük meg:

a) jelentésmódosító szerep

b) szintaktikai szerep

a) Az igekötő jelentésmódosító szerepe:

– megjelöli a cselekvés irányát: *benéz, elfordul, elküld, odapillant*

– megjelöli az ige aspektusát, akcióminőségét:

• jelöli a befejezettséget: *megír, elvesz, felszánt*)

• kifejezi a cselekvés kezdő jellegét: *felgyújt, meglát, megáll* vagy mozzanatosságát: *megcsörrent, meglódít*, esetleg eredményességét: *megcsinál*;

• a folyamatos ige jelentését erősíti a tartósság, folyamatosság kiemelésével: *elbeszélget, elidőz*

– jelentésspecializáló szerep: *átjár* (érzés teljesen eltölt vkit), *beszabadul* (illetéktelenül vhová) *berúg* (lerészegedik), *besöröz, beszárad* (vmi a tartójában), *kitakar, lenéz* (kevésre becsül) *odafigyel* (dologra, ügyre), *odaég*.

b) Az igekötő szintaktikai szerepe:

– a tárgyatlan alapigét tárgyassá teszi: *fut – lefut, nő – benő*

– megváltoztatja az ige vonzatát: *kel (valaki) – felkel (valahonnan), dönt (valamiről) – eldönt (valamit), lép – rálép, ajándékoz (valamit)*

– szűkítheti az ige jelentéskörét, s ezzel csökken a vonzatok száma: *néz – ránéz, benéz, megnéz, átnéz, visszanéz, kinéz*.

Az igekötő jelölheti a cselekvés irányát (*kimegy, bejön*), megváltoztathatja az ige időviszonyító jelentését, befejezetté (*bebizonyít, elvirágzik*) vagy folyamatossá alakíthatja (*elidőzik, elbeszélget*), kifejezheti a kezdés (*meglát, felfúj*), mozzanatosság (*be-beáll, eldőrdül*), pillanatnyiség (*megzörget*) és az eredményesség (*megvár, kiharcol, elolvas*) akcióminőségét. További példák: *meg, le, fel, ki, be, el, szét, oda, abba, agyon, át* stb.

Az igekötő szórendi helyét tekintve állhat:

a) közvetlenül az ige előtt (egyenes szórend) áll az igekötő, ebben az esetben prefixumszerűen viselkedik, s egybeírjuk az igével pl.: *bemegy, felvesz, lesétál* stb.

b) közvetlenül az ige után áll (fordított szórend), akkor külön írjuk őket: *gyere be*. Ebben az esetben az igekötő és az ige morfológiai természetű szerkezetet alkot.

c) az ige és az igekötő között több szó is előfordulhat (megszakított szórend) akkor minden szót külön írunk pl.: *el fog menni, ki fogom venni*.

Az igekötő átmeneti szófaj, hiszen:

– toldalékszerű, mert a prefixumokhoz hasonlóan járulhat a tőhöz;

– hasonlít a határozószókhöz

– morfológiai természetű szerkezet alkot

– önálló mondatzóként is előfordulhat eldöntendő kérdésekre adott válaszként.

Néhány igekötőnk több szófajú. Ez eredetükkel magyarázható, hiszen az igekötők határozószókból származnak, s lehetnek névutók is. A legtöbb két szótagú igekötő önálló határozószó, s igekötőként is őrzi határozószói jelentését: *alulmarad* (ik.), Térden *alul* ér a szoknyája (nu.), Fent lakások, *alul* pedig üzletek vannak (hszó.). Igekötő és névutó: *átmegy – egy életen át*. Igekötő, névutó és határozószó: *együtműködik – Bélával együtt – együtt sétáltak*.

9. A segédigék és a segédigenevek helye a szófaji rendszerben

Irodalom:

1. Kálmán László – Prószéky Gábor. A magyar segédigék rendszere. // ÁNyT. XVII. – Bp.: 1989. – 49–103. o.
2. Kelemen József. A mondatszók a magyar nyelvben. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1970.
3. Lengyel Klára. A segédigék kérdéséhez. // Nyr. 123: 116–28. o.

A segédige az ige grammatikai jelentéseit, a szám- és személyjelentést, idő- és modális jelentést, ritkábban aspektuális és pragmatikai jelentést tartalmaz. Az igei viszonyjelentéseket egy fogalomjelölő szóhoz adja hozzá, melynek lexikai jelentése lehet igei vagy névszói (főnévi, melléknévi, névmási) jelentés.

Megkülönböztetjük

- az összetett állítmányban szereplő segédigéket, pl.: *szép volt, rossz marad*;
- az analitikus szerkesztésű igealakok segédigéit, pl.: *venni fogok*.

A segédigék egyik csoportja mondatrésztteremtő, a másik szóalakteremtő jellegű.

Segédigenevek – képzők segítségével a segédigékből jönnek létre. Elsősorban az összetett bővítményekben (összetett alanyban, tárgyban, határozóban) szerepelnek. Nagy részük tehát mondatrésztteremtő szerepű. Például: *(szeretne) magas lenni, erős lévén (tisztelték)*.

Kopula – a mondatrésztteremtő segédigék, segédigenevek, segédszavak összefoglaló megnevezése.

Jellemző rájuk, hogy nincs tartalmas lexikai jelentésük, grammatikailag az igékhez hasonlítanak. Ragozhatók, a segédigékből képzett egyéb szófajokra is jellemző lehet a ragozhatóság (ld. később).

Aspektuális, modális, pragmatikai segédigék: *szokott, talál, tetszik*.

A szokott aspektuális jelentéstöbbletet ad a főnévi igenév+segédige szerkezetnek: a cselekvés, történés folyamatának rendszerességére, gyakoriságára

utal, és csak grammatikai jelentése van. Jelen idejű alakja hiányos: *Fel szoktam tenni a szemüveget.* A *talál* modális jelentéstöbbletet ad a főnévi igenév+segédige szerkezetnek: a cselekvés, történés véletlen, akaratlan voltára vonatkozik. Teljes paradigmája van: *Még meg talállok sérteni.* A *tetszik, tessék* pragmatikai többletjelentést ad a főnévi igenév+segédige szerkezetnek: a magázódás kifejezésének egyik udvarias változatát. Csak E/3., T/3. használatos jelen és múlt időben, mindhárom módban: *Mit tetszik mondani? Tessék bejönni!*

Számos igénk viselkedik segédigeszerűen, s ezeket a különböző grammatikák különbözőképpen ítélik meg. Ide sorolják a funkcióigét és az egyéb segédigeszerű szavakat:

a) a funkcióige ragos névszóhoz, általában igéből képzett főnévhez vagy igei tartalmat hordozó, eseményre utaló főnévhez járul. Nem tévesztendő össze a kopulával, mert az bármilyen szóhoz járulhat. Sok nyelvész terpeszkedő kifejezésnek nevezi. Ezekben a szerkezetekben a funkcióige szerepe a szófajtartó képzőkkel egyenértékű, nem valódi vonzatos ige, csak formálisan bővít. A szerkezet átalakítható igealakká: *becsben tartották = megbecsülték, átadásra került = átadták.* A legtöbbször az *áll, kerül, tart, tesz* ige kerül ilyen szerkezetben funkcióige szerepbe;

b) segédigeszerűnek tartanak néhány modális igét is, mert elsősorban grammatikai jelentést fejeznek ki, továbbá azért is, mert megszakítják az igeikötő sorrendjét. A segédigeszerűek főnévi igenévvel alkotnak szerkezetet: főnévi igenév+ *akar, bír, kell, kezd, kíván, mer, óhajt, próbál, szándékozik, szeretne, tud.*

10. A névelő és a kötőszó fogalma, típusai

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 1991.
2. A mai magyar nyelv rendszere I–II. Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961
3. Berrár Jolán. A szófajok // NytudDolg. 33. sz. (1982). – 7–32.
4. Strukturális magyar nyelvtan. Szerk.: Kiefer Ferenc. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1992.
5. Balogh Judit. A kötőszók néhány problémája // MNyTK. 212. sz. –305–11. o.
6. Fábri Károly. Az is mint kötőszó és mint partikula // MNy. 81/1. (1985) – 79–82. o.

A **névelő** (articulus) logikai szerepű viszonyzó, belső nyelvi fejlemény (elterjedésének ideje a kései ómagyar kor). A határozott névelő (*a, az*) a nyomatéktaalanná vált *a(z)* főnévi mutató névmástól, a határozatlan névelő (*egy*) pedig a nyomatéktaalanná vált *egy(ik.)* határozatlan névmástól, illetve az *egy* tőszámnévtől különült el szófajilag. Főnév, főnévi szerkezet, főnévi névmás előtt is állhat. A névelő a határozottság és a határozatlanság, ismertség és nem ismertség kontrasztját fejezi ki. Nem lehet mondatrész, nem toldalékolható és általában hangsúlytalan. A két fajta névelő megkülönböztetése részben szemantikai, részben grammatikai alapon történik. Vizsgálatuk a szöveg tematikus előrehaladása, a szöveg kohéziója szempontjából is fontos.

Típusai:

a) a határozott névelő a névszót határozottá teszi, tehát a névelő szerepe a határozottság, ismertség jelölése. Az utána következő főnévvel vagy főnévként használt más szóval morfológiai típusú szerkezetet alkot. Alakváltozatai vannak: *a* alakváltozat jelenik meg, ha mássalhangzóval kezdődő szó előtt áll (*a fiú, a kutya, a*

szék), az alakváltozat van a magánhangzóval kezdődő szó előtt (*az asztal, az ebéd, az esemény*);

b) a határozatlan névelő egyalakú, funkciója a határozatlanság, a nem ismertség jelölése (egyedi főnév határozatlansága; jelölheti, hogy valamely kategória, faj egyetlen képviselőjéről vagy egész csoportról van szó; a főnév jelöltje a szituációból válik ismertté; szerepe van a mondat rémájának a jelölésében).

A névelőnek gyakran nincs megkülönböztető szerepe: köznevek előtt mutató névmással együtt a névmás és a főnév közé ékelődve veszi el a határozottságra utaló szerepét, mert ezt a feladatot a mutató névmás látja el. Ilyenkor konvencionális a névelő használata, és a nyelvhasználat minden bizonnyal a jóhangzás kedvéért vagy esetleg ritmikai okokból tartja meg: *Ezt a kerek erdőt járom én, ezt a barna kislányt várom én.*

Ha a névelős főnévnek nincs bővítménye, akkor a névelő mindig közvetlenül a főnév előtt áll: *az asztal, a szék, egy láb.*

Ha több főnév azonos mondatrészi szerepbe kerül, akkor a névelőt külön-külön mindegyik elemhez hozzákapcsoljuk: *Láttam az egeret és a macskát is. Egy egeret és egy macskát láttam.*

Ha a halmozott főnevek jelzői szerepűek, akkor elegendő csak az első tagot névelőzni: *A/Egy*

kutya, macska, nyúl etetése sok gonddal jár.

Ha a névelős főnévhez jelző járul, akkor a jelző a névelő és a főnév közé kerül: *a szép kislány.*

Ha több jelzője van, s ezek között további főnevek is előfordulnak, akkor sem változik ez a szórend, csak annyiban, hogy esetleg más főnevek is kaphatnak névelőt, pl.: *A gyerekeknek ez a négy kihelyezett piros ceruzája eltűnt.*

Értelmező jelző esetén az értelmezett és az értelmező jelzője lehet azonos vagy különböző: *Megvettem a kabátot, a pirosat. Láttam egy férfit, az apádat.*

Beszédünkben előfordul, hogy névelőtlenséggel élünk, azaz a névelő elmaradásának lehetőségével is. A névelőtlenségnek is van funkciója (pl.: általános

érvényű bölcsességek megfogalmazásában: *Ember tervez, Isten végez*; jelölhetjük vele azt, hogy az adott kategóriára általánosan jellemző, minden egyedre érvényes: *Macska nála szóba se jöhet.*)

A határozott névelő elmaradásának okai

a) a jelentéstartalom – nem teszünk névelőt a személynév, személyes névmás, egyedet jelentő főnév, a megye-, város-, világrész név elé (kivétel: *az Antarktisz, az Arktisz.*);

b) a grammatikai helyzet – birtoklást kifejező részeshatározót tartalmazó szerkezetben, ingadozhat birtokos személyjeles főnév előtt,

c) a közlési szándék – megszólításban, reklámok jelmondataiban, újságok főcímeiben, távirati stílusban, időhatározóként használt főnevek előtt (*tavasszal, nyáron*; de: *az este* = azaz tegnap este), állandó jelzők előtt (*Nagy Lajos király*).

A határozatlan névelő elmaradásának okai

Nem használjuk többes számú főnév előtt (**egy ágyak*), és nem járulhat megszámlálhatatlan jelentéssel rendelkező főnévhez sem (**egy szabadság*). Elmarad továbbá az egyént jelentő tulajdonnevek és a főnévi névmások előtt is: **egy Sanyi jön még, *egy tied a kenyér*.

Ha mégis használunk határozatlan névelőt egyént jelölő tulajdonnevek előtt, akkor azt gúnyosan, sajátos stílusértékkel tesszük: *Ez a fiú egy Petőfi! Nem egy Hawaii!*

A Magyar grammatika meghatározása alapján a kötőszó olyan viszonzó, amely szavakat, halmozott mondatrészeket, tagmondatokat, szövegmondatokat kapcsol össze. A kapcsoló szerep következtében semmilyen kérdésre nem felel. Rendszerint hangsúlytalan elem, az összekötött elemek közötti nyelvtani, illetve logikai viszonyt jelöli. A mondat szavaival nem alkot sem szintaktikai, sem morfológiai természetű viszonyt.

Alakja nem változtatható, toldaléka nincs, általában egy-két szótagú, de van többtagú is, elsősorban tömbösödött morfémaszerkezetek tartoznak ide (*ellenben, azonban, merthogy, mindazonáltal, mintha, illetve*). Nyitott szóosztály: folyamatosan

vesz át más szófajokból a kapcsoló funkció betöltésére alkalmas elemeket. Mondatrész nem lehet (kivéve a névmási kötőszókat), bővítménye nincs.

Kisebb részük morfológiailag tagolható: *ezért, ellenben, azonban, illetve, hanem, tudniillik, mindazonáltal, egyrészt, másrészt* stb. A tagok önálló jelentése azonban eltávolodott az őket alkotó morfémák saját jelentésétől.

Kötőszók kialakulhattak:

- a) ragos névszóból: *ezért, ellenben*
- b) határozói igenévből: *illetve*
- c) morfológiai típusú szerkezetből: *azután*
- d) szintaktikai szerkezetből: *egyrészt, másrészt*
- e) önálló szavak nem szintaktikai jellegű kapcsolatából: *nemcsak, merthogy*
- f) de akár külön tagmondatból: *jóllehet, tudniillik*
- g) vagy indulatszóból is: *de*

Szerkezete szerint megkülönböztetünk:

Egyszerű: *és, s, meg, de, ha, hogy*

Összetett: *azután, mindazonáltal, egyrészt, merthogy, úgyhogy* kötőszókat.

A kötőszókat többféle szempontból osztályozhatjuk:

- a) **funkciójuk** (az általuk kifejezett nyelvtani viszony) szerint
- b) **aszerint, hogy az összekapcsolt egységek** a nyelv mely szintjén helyezkednek el
- c) **előfordulásuk szerint**
- d) **attól függően, milyen szófaj tölti be a kapcsoló funkciót**

a) funkciójuk szerint

Az **alárendelők alárendelő** szerkezetekben jelennek meg, és az alárendelő grammatikai viszonyt jelölik: *mert, mivel, ahány, ahol, ha, bár, ámbár, noha* stb.

A **mellérendelők** elsősorban logikai viszonyra utalnak, és jelölhetnek:

-
- a) egymásnak mellérendelt tagok közötti tér- és időbeli kapcsolatot: *és, meg*;
 - b) hozzátoldó kapcsolatot: *és ... is*;
 - c) fokozó kapcsolatos viszonyt: *sőt*;
 - d) ellentétet: *hanem, de*;
 - e) vagylagosságot, választó viszonyt: *vagy*;
 - f) oksági viszonyt, következtetést: *ezért*;
 - g) magyarázó viszonyt: *ugyanis, vagyis*.

Néhány kötőszó egyaránt előfordulhat alá- és mellérendelő szerkezetben. Egyesek szerint azok a kötőszók minősíthetők alárendelőknak, melyek előfordulhatnak a mondat élén, míg a mellérendelők nem lehetnek a mondat élén. (*Sár van, mert esett az eső* – alárendelő; *Felveszem az új ruhám, mert hiszen, ugyanis van nekem olyan is* – mellérendelő).

b) a kötőszók az összekapcsolt elemek nyelvi szintje alapján:

- **csak mondatok között előforduló – alárendelő jellegűek:** *hogy, ha*.
- **mondatok és mondatrészek között is megjelenő** – lehetnek mellérendelők (*és, is, de, tehát, vagy, vagy ... vagy, akár ... akár* stb.), illetve néhány olyan kötőszó, amely alá- és mellérendelőként egyaránt előfordulhat (*bár, ám, mert* stb.).
- **csak mondatrészek között megjelenő kötőszók** pl. a mellérendelő *mind ... mind* kötőszó.

c) A kötőszók előfordulásuk szerint:

a) **csak egyes használatúak**, melyek az összekötött szerkezetek között csak egyszer fordulnak elő: *és, meg, hogy, avagy, mert, ennél fogva, noha*.

b) **egyes vagy páros használatúak**, melyek egyszer és többször is előfordulhatnak: *is, se, sem, vagy* stb. Pl.: *Se pénz, se posztó*.

c) **csak páros használatúak**, melyek ismétlődnek vagy több elemből állnak: *mind–mind, akár–akár, egyrészt–másképp, nemcsak–hanem, nemcsak–hanem–is.*

d) **attól függően, milyen szófaj tölti be a kapcsoló funkciót:**

a) **valóságosak** – csak szerkezeti viszonyt jelölnek: *hogya, és*

b) **névmásiak** – a vonatkozó névmások a szerkezeti viszony jelölésén kívül saját mondatukban mondatrészszerkezetük: *aki, amely, amikor*

c) **határozószói vagy határozóragos névszók** – mondatrészek és főleg mellérendelő mondatok közötti szerkezeti viszonyok kifejezésére használt határozószók: *egyik oldalról... másfelől, továbbá, ráadásul, másképp*

d) **partikula:** *főleg, mindenekelőtt, legalábbis, kiváltképp*

e) **módosítószó:** *alighanem, esetleg, természetesen, kétségkívül*

A kötőszó helyesírásával kapcsolatos legfontosabb alapelvek:

Ha tagmondatokat kapcsol össze, vesszőt teszünk: *Azt mondtad, hogy éhes vagy.*

Ha mondatátszövődés van, akkor a két egymás mellé kerülő kötőszó közé nem teszünk vesszőt: *Tegnap esett, és ha itt lettél volna, velünk együtt ázol meg.*

Ha a *mint* hasonlítást kifejező kötőszó, akkor elé vesszőt teszünk: *Úgy nézel ki, mint egy malac.*

Ha nem kötőszó, akkor nem teszünk elé vesszőt: *Sándor mint ügyvéd dolgozik.*

Ha mellérendelő szószerkezeteket kapcsol össze, akkor az *és, s, meg, vagy* kötőszó elé nem teszünk vesszőt, ellenben vessző kell az összes mellérendelő kötőszó elé: *Jó, sőt jobb. Kicsi, de erős. Nemcsak én, hanem ő is. Szép, tehát tetszik.*

Páros használatú kötőszók esetében az első elé nem, de a második elé mindig kell a vessző: *Egyrészt így, másképp úgy is érthetjük a szavaidat. Se füle, se farka.*

Ha a *vagy* kötőszó kizáró választást fejez ki, és így kétszer fordul elő a mondatban, a második elé kell a vessző: *Vagy ő, vagy én!*

Az illetve, avagy, valamint kötőszó elé mindig vesszőt teszünk.

11. A mondatszók fogalma, osztályozása

Irodalom:

1. Kelemen József. A mondatszók a magyar nyelvben. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1970.
2. Kugler Nóra. A mondatszók // Nyr. 122/3. (1998). 337–347. o.

A mondatszók (interjectio) olyan szófaji osztály, mely több alosztályra bontható. Általános jellemzője, hogy vagy önálló tagolatlan mondatként, vagy tagmondatként fordulnak elő. Önálló közlésegységek, egyszavas mondatok, melyeket lexémáknak tekintünk. Az ide tartozó szavak szófajisága erősen függ a beszédhelyzettől. Jelentésük kommunikációs-pragmatikai: csak az adott kontextus dönti pl. el, hogy a *Jaj! Hm...* stb. pozitív vagy negatív jelentésű-e. (Kivételek a hangutánzó mondatszók: *Vau-vau!*)

A mondatszók jelentése az alapszófajokhoz és viszonszókhöz képest erősebben kötődik a beszédhelyzethez. Nem vesznek fel morféákat, vagyis jeleket és ragokat. Képzők járulhatnak mondatszókhoz. Képzőket leggyakrabban állathívogató szavak vesznek *fel* (*tubi-tubi, bari, jajgat, hümmög, jajong*).

Önálló mondatként tökéletesen mutatják szófaji jellemzőiket. Mondatrész nem lehet a mondatszó (csak ha továbbképezzük, és pl. ige vagy főnév lesz belőle: *béget, jajongás*).

A mondatszók összefoglaló kategóriáját (annak ellenére, hogy az egyes altípusok között sokszor nem vonható éles határ) további alcsoportokra osztják.

A mondatszók alcsoportjai a következők:

a) indulatszók

b) interakciós mondatszók

d) hangutánzó mondatszók

Az indulatszó – a beszélő érzelmeit, akaratát nem fogalmilag, hanem közvetlenül, tagolatlan mondatszó formájában fejezi ki. Az indulatszók legnagyobb része érzellemmel kapcsolatos, indulatot kifejező spontán hangból alakult ki.

Általában rögzített hangalakkal rendelkeznek és általános használatúak, pl.: *jaj, aj, hű, ó, óh, ah, juj* stb. Rendszerint többféle jelentésviszonyt fejeznek ki: utalhatnak fájdalomra, örömrre, szomorúságra, meglepetésre stb.

Egy részük jelentése ennél sokkal szűkebb. A *br, jé, fuj* általában borzongást, csodálkozást, utálkozást fejez ki.

Van olyan elmélet, mely szerint a nyelv kialakulása az indulatszóktól eredeztethető.

Az interakciós mondatszók közös tulajdonsága, hogy valamely adott kommunikációs helyzetben fordulnak elő.

Négy altípust különböztetnek meg:

a) A kapcsolat felvételét és lezárását szolgálók köszönések, üdvözlések, amelyek rövidebbek a hosszabb, azonos funkciójú, teljes mondatoknál (pl. *Jó estét kívánok!*). Az olyan elemek tartoznak ide, mint pl. *szevasz, szia, heló, csá, csaó, cső, pá, adjisten, alászolgája*.

b) A társalgásszervező és társalgásjelölő elemek (discoursemarkerek) biztosítják a beszédpart- nerek kapcsolattartását; jelzik, hogy figyelik, értik a másik beszédét. A szóátadásban játszanak szerepet pl. a kérdőszók: *na?, és?, nos? ugye?, mi?* stb. A szóátvételt, a társalgás fonalának átvételét szolgálják az olyan bevezető mondatszókkal, melyek jelzik: hozzászólunk a kérdéshez: *apropó, hát, ja, na* stb.

Azt, hogy figyelünk a beszélőre, hogy értjük, amit mond, olyan mondatszókkal szoktuk jelezni, mint pl.: *ühüm, hm, igen, aha, persze* stb.

A társalgás folyamatában a **hezitációs szünetet** kitöltő mondatszók is a társalgásszervezők közé tartoznak: *izé, hát, hm, szóval, ööö*.

c) Az akaratkifejező mondatszók a konatív nyelvi funkció hordozói. Nagyon közel állnak az indulatszókhoz, mert a beszélő akaratának, szándékának közvetlen kifejezői. Keletkezésük gyakran spontán hangadásból eredeztethető (pl. *hohó, hé,*

pszt, hess, sicc, csitt, zsupsz, irgum-burgum stb.). Funkciójuk, hogy a beszélő akaratának megfelelően befolyásolják a címzett magatartását, cselekvését. Ez magyarázza, hogy egyes ilyen mondatszók felszólító módú igéből keletkeztek: *addsz, jöszte, nesze*. Az akaratkifejező mondatszók közé sorolják az állatterelő szavakat is: *csö, sicc, kacc, sicc-kacc, tubu-tubi, hé, hó, cikka-cikka, cire-cire* stb)

d.) A *mutató* mondatszók a kommunikációs helyzet valamely elemére mutatnak rá (*ím, íme*), vagy magára a szövegre utalnak (*íme, itt van néhány példa*), esetleg közös háttértudásra, közös ismeretre mutatnak (*lám, nem hiába történt*).

A hangutánzó mondatszók a természetben előforduló hangok reprodukálására tett kísérletből alakultak ki, oly módon, hogy ezek a hangutánzások lexikalizálódtak, a hangsorok állandóvá váltak. Egyes elméletek szerint az emberi nyelv kialakulása is ezek használatából fejlődött ki.

Állati hangadást utánzó: *vau, nyau, gá-gá, kakukk, nyihaha, brumm* stb.

Természeti jelenségek, tárgyak hangjai: *durr, lics-locs, bumm, csett, csatt, puff, csingilingi, bim-bam*.

Emberi hangadást utánzó: *hukk, cupp, hapci, óá, brühühü*.

Ha ezeket a hangadást kifejező szókat nem idézetként, nem hanghatást felidézőként használjuk, akkor már nem hangutánzó mondatszók lesznek, hanem pl. főnevek: *Egy nagy bumm hallatszott. Száll a kakukk fészkére*. Akár igét is képezhetünk belőlük: *hapcizik, pukkan, durrog, csattog, nyávog* stb.

III. Összetett mondat

1. Az alárendelő összetett mondatok osztályozási szempontjai

Irodalom:

1. Keszler Borbála – Lengyel Klára. Kis magyar grammatika. – Budapest: Tankönyvkiadó, 2002. – 227–267. o.

2. Haader Lea. Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései. //Nyr. (1999) 123: 340–350. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1233/123309.htm>)

3. Haader Lea. A mellékmondatok osztályozásának problémái. //Nyr. (2000) 124: 452–456. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1244/124406.htm>)

Az összetett mondat legalább két gondolatot tartalmaz, vagyis két **mondategységből áll**. Ezeket általában vessző választja el. A **tagmondat** az összetett mondaton belüli, önálló szerkezetű, azaz saját alanyi-állítmányi viszonyt tartalmazó mondategység. Akár minden mondatban lehet predikatív szerkezet, de a valóságviszonyokat a tagmondatok egymásutánisága is kifejezi. Hangsúlyozás szempontjából a tagmondatok elkülönülnek, hiszen mindkettő külön-külön is hangsúlyos lehet.

Az összetett mondatokat a tagmondatok viszonya szerint 2 csoportba osztjuk:

a) alárendelő összetett mondat (subordinációs) – a tagmondatok között a szemantikai összefüggésen kívül még valamilyen grammatikai viszony is megfigyelhető

b) mellérendelő összetett mondat (koordinációs) – a tagmondatok egymáshoz való viszonya csupán szemantikai természetű;

Történetileg a mellérendelő összetett mondatok alakultak ki korábban, de nyelvi tévhit, hogy a magyar nyelv csak a mellérendelő mondatokat használja. Hiszen már a halotti beszéd első mondatai is mellérendelőek.

A többszörösen összetett mondatnak nevezzük azt a mondatot, mely kettőnél több mondategységet tartalmaz. A többszörösen összetett mondatokban a mondategységek között háromféle viszony lehetséges:

- a) csak alárendelő viszony
- b) csak mellérendelő viszony
- c) alá- és mellérendelő viszony

Az alárendelő (Tompa József –alárendelőnek, Rácz Endre alárendeltnek nevezi) összetett mondat tagmondatai nem egyenrangúak: a mellékmondat a főmondat valamelyik mondatrészét fejti ki. A tagmondatok között tartalmi, szerkezeti, nyelvtani kapcsolat van. Az alárendelő összetett mondat két tagmondat viszonya, amelyben az egyik tagmondat szerkesztettségénél fogva önállóbb, ez a **főmondat**.

A mellékmondat (= alárendelt mondat) – a főmondat valamelyik mondatrészét fejti ki mondat alakjában. Annyi mellékmondattípus van, ahány mondatrész.

A főmondat és mellékmondat megnevezés a köztük levő grammatikai viszonyt jelöli, vagyis a mellékmondat függ a főmondattól. Előfordul, hogy a mellékmondat gazdagabb tartalmú, mint főmondata, például: *Csodáltam, hogy múlik az idő.*

Kommunikációs szempontból az alárendelő összetett mondat egyetlen mondategésznek számít, amelyet a hanglejtés is megjelöl: ez csak az utolsó tagmondatban zárul le, a többiben nyitott.

A mellékmondatokat több szempont szerint csoportosíthatjuk:

1. Mondatkifejtő szerepük szerint:

- a) **alanyi:** *Az a jó, ha mindenki itt van.*
- b) **állítmányi:** *Péter az, aki mindig késik.*
- c) **tárgyi:** *Szeretném, ha szeretnének.*
- d) **határozói:** *Akkor megyek haza, amikor akarok.*
- e) **jelzői:** *Olyan ruhát vett, mint a barátnőjének van.*

2. Formai szempont alapján

- a) vonatkozó névmási, vonatkozó névmási határozós. **Pl.:** *Olyan ruhát akarok, amilyen a kirakatban van.*
- b) kötőszó nélküli mondatok **Pl.:** *Azt mondta, nem jön.*
- c) valódi kötőszós mondatok. **Pl.:** *Az ég is, mint a tó. (Kosztolányi)*

3. Formai és tartalmi szempontból. A mellékmondatok egy részében a mondatrészkifejtő szerep mellett még különféle tartalmi sajátosságok is kifejeződhetnek, az ilyeneket **sajátos jelentéstartalmú** mellékmondatoknak nevezzük.

- a) feltételes
- b) megengedő
- c) hasonlító
- d) következményes

Az alárendelő összetett mondat elemzésekor meg kell állapítanunk, hogy melyik a főmondat, a főmondatban egy szemantikailag üres mutató névmás vagy mutató névmási határozószó képvisel(het)i a mellékmondatot. Ezt nevezzük utalószónak. Meg kell állapítani az utalószó mondatrészszeropét; mert amilyen mondatrész az utalószó, olyan mondatrészszeropű a mellékmondat. Az utalószó lényegében az a mondatrész, amely a főmondatból hiányzik. Ha például az utalószó a főmondatban a tárgy szerepét tölti be *Azt mesélte, hogy holnap kirándulni megy* – akkor az azt utalószó tárgyi mellékmondatra mutat rá.

Azok az alárendelő összetett mondatok elemezhetők a legkönnyebben, amelyekben a főmondatban a mellékmondatra utalószó mutathat rá, ez szófajilag legtöbbször mély hangrendű (távolra mutató) mutató névmás vagy határozószó.

Az utalószó nélküli összetett mondatok elemzése nehéz, ezért célszerű mindig kitenni az utalószót.

Pl.: a *Szeretnlm, ha szeretnének* mondatban a tárgyként szereplő *azt* utalószó illeszthető bele, és az utalószó segítségével megalkotott kérdésre a tárgyi mellékmondat felel.

A mellékmondat élén rendszerint **kötőszó** áll, amely valódi **kötőszó**, illetőleg vonatkozó névmás vagy vonatkozó határozószó lehet kötőszói szerepben. A valódi kötőszó néhány mondattípusban hiányozhat, illetve elhagyható, ennek nincs mondatrészszerpe.

Alárendelő kötőszók:

Valódi kötőszók: *ahogy, ha, mint, mintha, mert, mivel, mivelhogy, minthogy*

Vonatkozó névmási kötőszók: *(a)ki, (a)mi, (a)mely, (a)milyen, (a)hány, (a)hányadik; amennyi.*

Vonatkozó határozószói kötőszók: *(a)hol, (a)hová, (a)honnán, (a)mikor, (a)hogyan, stb.*

A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kötőszavai

Feltételes: *ha, hogyha*

Hasonlító: *mint, mintha*

Következményes: *hogy*

Megengedő: *bár, ámbár, noha. ha...is, jöllehet*

Az utalósók és a kötőszók tartalmi és grammatikai szempontból általában korrelációban vannak, vagyis megfelelnek egymásnak (például *az — aki, akkor — amikor, olyan — amilyen, úgy — ahogy* stb.). Ez a korreláció azonban több összetett mondatban nem érvényesül.

Pl.: „*Oly korban éltem én e földön, mikor a költő is csak hallgatott*” (Radnóti M.: Töredék).

A mellékmondatot bevezető kötőszói szerepű határozószó első hallásra időhatározói mellékmondatra utal. Az utalószó jelzői szerepe (*oly korban*) és az ennek alapján feltett elemző kérdés (*Milyen korban?*) azonban világosan megmutatja, hogy itt minőségjelzői alárendelésről van szó.

Mivel a mellékmondat a főmondatnak valamelyik hiányzó vagy csak utalószóval helyettesített mondatrészét fejt ki, ezért az elemzés próbájaként elvégezhető a mondatzsugorítás. Ekkor az egész mellékmondatot a főmondat mellékmondattal kifejtett mondatrészének helyére sűrítjük be:

Azokat az embereket kedvelem, akik megtartják szavukat. – A szavatartó embereket kedvelem.

Azokat a filmeket szeretem, melyek könnyű szórakozást ígérnek. – A könnyű szórakozást ígérő filmeket kedvelem.

Az alárendelő összetett **mondatban négyféle mondatrendet lehet megkülönböztetni:**

1. A főmondat megelőzi a mellékmondatot: *Az ünnep azé, aki ünnepel.* (Illyés Gyula)

2. A főmondat követi a mellékmondatot: *Kit megbántottam, megvigasztalom majd.* (Kosztolányi) *„Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel!”* (Petőfi: Arany Jánoshoz).

3. A főmondatba beékelődik a mellékmondat: *Maradt ő, ami volt, szűz tiszta jellem.* (Arany)

„Ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton” (Arany: Toldi).

4. Ritkán a főmondat is beleékelődhet a mellékmondatába. Ilyenkor a főmondat nemegyszer modális értékű. Például *„Péter és Pál, tudjuk, nyárban összeférnek a naptárban”* (Arany: A fülemile)

2. Az alanyi és az állítmányi mellékmondatok; utalószók, kötőszók

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 1991.
2. Haader Lea. Az alárendelő összetett mondatok. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.

Az alanyi mellékmondat a főmondat hiányzó alanyát fejti ki. Ha a főmondatban nincs kiteve az utalószó, akkor alakja szerint hiányos szerkezetű mondat.

Pl.: *Legkülömb ember, aki bátor / S csak egy különb van, aki bátrabb (Ady).*

Az alanyi mellékmondat mindig főnévi jellegű hiányzó mondatrészt fejt ki, néha előfordul, hogy főnévi jellegű melléknévi vagy számnévi mondatrészt fejt ki. **Pl.:** *Annyi biztos, hogy nem megyek.*

Utalószava a főmondatban alanyként szereplő, alanyesetben álló főnévi mutató névmás (*az, azok, azé*), vagy főnévi értelemben használt melléknévi és számnévi névmás (*olyan, akkora. annyi*). Az utalószó nincs mindig kiteve.

Elemzéskor a főmondat állítmányához kapcsolt *ki?, mi?, kik?, mik?, kié?* kérdést tesszük fel.

Tompa József kötőszavai szerint csoportosítja az alárendelő összetett mondatokat. Négy csoportot különít el:

1. Kötőszó nélküli és hogy kötőszós alanyi mellékmondatok. A leglazább szerkezetű, átmenetet képez az alanyi alárendelő és a mellérendelő összetett mondatok között.

Utalószósak: *„Az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért...”* (Vörösmarty; Szózat);

Utalószó nélküliek: *Igaz, hogy mások is ott voltak.*

2. Az aki és ami vonatkozó névmási kötőszós alanyi mellékmondat. A legszorosabb értelmi és grammatikai viszonyú mellékmondatok ezek. A kötőszó lehet

ragtalan vagy ragos, de felveheti a többes jelet és a birtokjelet is aszerint, hogy milyen mondatrész szerepét tölti be a mellékmondatban.

Utalószósak: „*Kit anya szült, az mind csalódik végül*” (József A.: *Kései sirató*);

Utalószó nélküliek: „*Akik keresik, megtalálják egymást*” (Sütő A.; *Engedjétek...*);

3. Az egyéb vonatkozó kötőszós vonatkozó névmási határozószós határozói tartalmú alanyi mellékmondat. Formájára nézve határozói mellékmondat. **Pl.:** *Jó, mikor az ember elégedett.*

4. A ha, hogyha kötőszós, feltételes jelentéstartalmú alanyi mellékmondat. **Pl.:** *Ha eljön, nagy esemény lesz.*

Sajátos jelentéstartalmú alanyi mellékmondatok:

1. Feltételesek: *Az is bosszant, ha valaki felel.*

2. Megengedők: *Mindegy, jössz, vagy maradsz.*

3. Hasonlítók: *Olyan kell nekem is, mint (amilyen)a tiéd.*

4. Következményesek: *Annyi termett, hogy alig győztük betakarítani.*

Az állítmányi mellékmondat a főmondat névszói állítmányát, illetőleg a névszói-igei állítmány névszói részét fejt ki egész mondat formájában. **Pl.:** *A gyerek olyan, amilyenek neveljük.* (névszói állítmány.)

Rácz Endre szerint az igei állítmányt nem lehet mellékmondatokkal kifejezni, mert ez annyira tartalmaz mondatrész, hogy önmagában is felér egy egyszerű bővített mondattal. De véleménye szerint bizonyos fokig igei állítmányú jelentésűnek kell tekinteni azokat a *hogy* kötőszós, vagy a hasonlító értelmű mellékmondatokat, melyek főmondatában *történt, csinál* állítmányok vannak. Ezen a véleményen van Haader Lea is a MGr-ban.

Pl.: *Akkor történt, hogy a maga valóságában látta is a malmot.* (Tamási Áron. Bölcső és bagoly)

Azt csinálta, hogy mindig másra támaszkodott.

Az állítmányi mellékmondat kérdései részben megegyeznek az alanyi és a jelzői mellékmondat kérdéseivel, ezért a három mondatfajta elhatárolása nem könnyű. Az állítmányi mellékmondatra a főmondat alanyához névszói állítmányként kapcsolt *ki?*, *mi?*, *milyen?*, *mekkora?*, *kié?*, *mennyi?*, *milyené?* stb. kérdő névmással kérdezzük.

Az elemzés során vigyázni kell, mert ha az *olyan*, *akkora*, *annyi* utalószó van, akkor a mondat jelzői és állítmányi is lehet.

Pl.: *Akkora táskája van, hogy minden könyve belefér.*

Akkora a táskája, hogy minden könyve belefér. (Állítmányi mm.)

Alkalmazhatjuk a **mondatzsugorítást** is. A mellékmondatot névszói állítmányként vagy az összetett állítmány névszói részeként olvasztjuk bele a főmondatba.

Pl.: *Livi az, aki mindig jelen van. – Livi mindig jelen van.*

A legbiztosabb fogódzó az **utalószónak** a főmondatban betöltött állítmányi szerepe. E segítségével az alanyi mellékmondattól könnyen el lehet különíteni:

Pl.: Péter **az**, akit már régen vártunk.

Kötőszói: *hogy, aki, ami, amennyi, amekkorá, mint.*

Típusai.

Az állítmányi mellékmondatoknak kétféle kategorizálását ismerjük:

Rácz Endre megkülönböztet:

1. Azonosító állítmányi mellékmondat

Utalószava a főmondatban állítmányként szereplő főnévi névmás: *az, azok.*

Kötőszava a főnévi vonatkozó névmás; *Nem az vagyok, aki voltam egykor;*

A főnévi névmás (*az, azok*) személyes névmással vagy tulajdonnévvel kifejezett alany mellett szokott állítmányként előfordulni.

Pl.: *Nem az vagyok, aki voltam egykor.*

2. Minősítő állítmányi mellékmondat

Utalószava a főmondatban állítmányként szereplő melléknévi vagy számnévi névmás (*olyan, akkora, annyi, olyané* stb.) vagy melléknévi értelmű, többnyire -é birtokjeles névmás (*azé, azoké* stb.).

Kötőszava a **vonatkozó névmás**, vagy a *hogy*.

Pl.: „*Annyi lesz a fizetésem, hogy el sem tudom költeni;*

Tompa József egy másik kategorizálást ad:

1. A *hogy* kötőszós állítmányi mellékmondatok. **Pl.: *Annyi a kenyér, hogy mindenkinek jut.***

2. A *vonatkozó kötőszós* állítmányi mellékmondatok. **Pl.: *Mi az, ami nem tetszik neked?***

3. *Határozói körülményt kifejező* állítmányi mellékmondatok. Ez a típus ritka, csak folyamatos beszédben figyelhető meg, hiányos szerkesztésű mondatként. **Pl.:** *Az volt, amikor nagyon esett az eső.*

A sajátos jelentéstartalmú állítmányi mellékmondat.

A minősítő állítmányi mellékmondatoknak két típusát különböztetjük meg:

a.) hasonlító „*Humortalannak lenni annyi, mint embertelenek lenni*”

(Kosztolányi).

Olyan a világ, mint egy felbolydult méhkas.

b.) következményes: *Akkora volt a ház, hogy alig lehetett látni a tetejét.*

Annyi a gyümölcs, hogy nem győztük leszedni.

3. A tárgyi mellékmondatok

Irodalom:

1. Magyar grammatika. Szerk.: Kszler Borbála. – Bp.: Tankönyvkiadó, 2000.
2. RácZ EndreE – Takács Etel. Kis magyar nyelvtan. Bp., 1987.
3. Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.: RácZ Endre - Szathmári István.–. Bp., 1977.

A tárgyi mellékmondat a főmondat valamely mondatrészében megnevezett cselekvés tárgyát fejt ki mondat formájában.

Pl.: *Szeretném, ha szeretnének. Gondolom, holnap már jó idő lesz.*

A tárgyi mellékmondat elemzésekor a főmondatbeli mondatrészhez kapcsolt *kit?, mit?, kiket?, miket?, kiét? esetleg a milye(n)t?. mekkorát?, mennyit?* stb. kérdő névmással kérdezzük.

Pl.: *Vegyél olyat, amelyet még nem látott senki; Azét fogadom el, akié a legjobb.*

Utalószava a főmondatban tárgyként szereplő tárgyragos főnévi mutató névmás: *azt, azokat, azét* stb., de lehet főnévi értelemben használt melléknév, vagy számnévi mutató névmás is: *olya(n)t, olyanokat, akkorát, annyit* stb.

Kötőszava a *hogy* (amely el is maradhat) és a *vonatkozó névmások*.

Pl.: *Tudjuk, hogy hogy holnap iskolába kell menni.*

A tárgyi mellékmondat önmagában is tartalmazhat kijelentést, óhajtást, vagy kérdést.

Pl.: *„Azt akartam, bár ne érkeznék meg?”; Csak néztem, mitől ilyen komolytalan.*

Tagadást, kétkedést, bizonytalanságot kifejező főmondat után gyakran van a mellékmondatban feltételes módú igealak.

Pl.: *Nem hiszem, hogy ő lenne a legmegfelelőbb ember erre a feladatra.*

Típusai:

Kötőszói szerint két típust különítünk el:

1. A **hogy** kötőszós (illetőleg kötőszó nélküli) tárgyi mellékmondatok

Szerkeszthetők utalószóval vagy utalószó nélkül.

Utalószósak: *Olyat mondok, hogy halálod napjáig nem felejtet el.*

Utalószó nélküliek: „*Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent*” (Radnóti M.: Nem tudhatom).

Az ilyen típusú főmondatokban az igei állítmány tárgyas ragozása utal a mellékmondatra.

A *hogy* kötőszó általában akkor hiányzik a tárgyi mellékmondat elejéről, ha a mellékmondat kiemeltebb a főmondatnál, vagy ha kérdést fejez ki; *Úgy hallottam, már lehet a piacon kapni cseresznyét.*

A **hogy** kötőszó el is maradhat:

a) stílusbeli szempontból

b) kérdést tartalmazó mellékmondatok elejéről. **Pl.:** „*Mond, mit érlel annak sorsa?*” (József A.)

c) a mellékmondatnak nagyobb nyomatéka van, mint a főmondatnak. A főmondatban általában a tud, lát, gondol jelentésű igék vannak. **Pl.:** *Azt hiszem, így is jó lesz.* Az ilyen típusú mondatokat Rácz Endre modális mellékmondatoknak nevezi.

A *hogy* kötőszós, s a kötőszó nélküli mellékmondatokra a főmondatbeli **azt** utalószó mutat, de előfordul, hogy az **azt** helyett **úgy** módhatározói jelentésű utalószó van.

Pl.: *Úgy gondolom, ma nem felelünk.*

2. A vonatkozó tárgyi mellékmondatok

A köznyelvben hosszabb formájukban használatosak, az irodalmi nyelvben a rövidebb forma él. Ilyenkor utalószavai az *azt, mindazt, azokat, mindazokat* stb. S ezek magukhoz vonzzák a megfelelő vonatkozó névmási kötőszót is. Élükön rendszerint főnévi, ritkábban melléknévi vonatkozó névmás áll (*aki, ami, amely* stb.).

Ez a névmás lehet ragtalan, de ragos is, aszerint, hogy a mellékmondatban milyen mondatrész szerepét tölti be.

Pl.: „*Amit a kikelet, a nyár gyűjtögetett,*

Ez nagy könnyelműen mind elfecsérli” (A puszta télen.)

Azokra a mellékmondatokra, amelyek a jelzői mellékmondatokkal vannak rokonságban általában *az olyat, akkorát, annyit, olyanét, azét* utalószó mutat és a nekik megfelelő kötőszó.

Néha a *mint* kötőszóval is kapcsolódhatnak tárgyi mellékmondatok. **Pl.:** *Akkorát esett, mint egy lisztes zsák.*

A tárgyi mellékmondatok egy csoportja a határozói mellékmondatokhoz áll közel. **Pl.:** *Várd meg, hogy megjöjjön. Várd meg, amíg megjön.*

Tompa József ezt a típust kevert típusú mondatoknak nevezi.

Pl.: *Türelmetlenül várta, amíg a parancsát teljesítik.*

Határozói értékű tárgyi mellékmondat.

Így a tárgyi mellékmondatok körében beszélhetünk:

a) jelzői értékű tárgyi mellékmondatokról: **Pl.:** *Olyat vettem neki, mint nekem is van.*

b) határozói értékű mellékmondatokról: **Pl.:** *Türelmetlenül várta, míg a parancsát teljesítik.*

A sajátos jelentéstartalmú tárgyi mellékmondat.

1. Feltételesek: „*Szeretném, ha szeremének*” (Ady: Szeretném, ha szeretnének).

2. Megengedők: *Nem bánom én, ha megver is.*

3. Hasonlítóok: *Akkorát lódított, mint Hány János.*

4. Következményesek: „*Ehetik mindenki annyit, hogy beleszakadhat*” (Szabó P.: Isten malmai).

Mindig sajátos jelentéstartalmúak a komplex, két-három mondatrészkifejtő jelleget egybesűrítő tárgyi mellékmondatok. A határozói értékű tárgyi mellékmondatban elsősorban fok-, ritkábban a számhatározói jelleg mutatkozik meg hasonlítás formájában: **Pl.:** *Annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez.*

4. A határozói mellékmondatok típusai

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 1991.
2. Haader Lea. Az alárendelő összetett mondatok. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.

A határozói mellékmondat a főmondat határozói bővítményét fejt ki egész mondat alakjában. A főmondatbeli cselekvés, történés, létezés különféle körülményeire utal. Mindegyik határozófajta kifejezhető mellékmondattal, a határozói mellékmondatok fajai és osztályozása nem különbözik lényegesen az egyszerű határozók osztályozásától.

A határozói mellékmondatokat két szempont szerint különítjük el:

1. Kötőszói szerint

2. Jelentése szerint

A határozói mellékmondatok legtöbbször kötőszóval alakulnak. Kötőszói szerint elkülönítünk öt kategóriát:

a) **hogy kötőszós határozói mellékmondat.** Pl.: *Elment, hogy megnézzze.*

b) **vonatkozó névmási kötőszós mellékmondatok.** Pl.: *Azzal barátkozom, akitől tanulhatok.*

c) **vonatkozó névmási határozószerű kötőszós mellékmondatok.** Pl.: *Ott szeretek pihenni, ahol csend van.*

d) **egyéb kötőszós határozói mellékmondatok.** Pl.: *mert, mivel, mivelhogy, minthogy, ha, hogyha, mint, mintha* stb. Pl.: *Azért jött iskolába, mert tanulni szeretett volna.*

e) **kötőszó nélküli mellékmondatok.** Ezek közel állnak a mellérendelő mondatokhoz. Pl.: *Csak holnap mehetek, ma sok a dolgom.*

Az utalószók és a kötőszók korrelációja is jellemző a határozói mellékmondatokra: ott – ahol; onnan – ahonnan; akkor – amikor; oda – ahova.

Jelentésük szerint a határozói mellékmondatokat csoportosítjuk:

I. Helyféle határozói mellékmondatok. Pl.: *Arra járok, amerre a madár se jár.*

II. Időhatározó-féle mellékmondatok. Pl.: *Akkor szép az erdő, mikor zöld.*

III. Mód-féle határozói mellékmondatok. Pl.: *Úgy írta le a leckét, hogy nem tudta kiolvasni.*

IV. Állapot-féle határozói mellékmondatok. Pl.: *Úgy jött az órára, hogy nem készült fel kellőképpen.*

V. Állandóhatározói mellékmondatok. Pl.: *Egész úton hazafelé, azon gondolkodám, Miként fogom szólítani, rég nem látott anyám.*

I. A helyféle határozói mellékmondatok

A) A helyhatározói mellékmondat

A helyhatározói mellékmondat a főmondat **helyhatározói** bővítményét **fejt ki**.

Utalószavai: *ott, abban, az előtt, onnan, abból. oda* stb.

Elemzési kérdései: *hol?, honnan?, hová?, merre?, meddig?* + *a szerkezeti alaptag.*

Kötőszava: **vonatkozó** határozószó: *(a)hol, (a)honnan, (a)hová, (a)merre, (a)meddig* stb. **Pl.:** *„Haza csak ott van, hol jog is van”* (Petőfi: A nép); *Oda megy, ahol várják*

B) A képes helyhatározói mellékmondat

Gyakran előfordul az is, hogy a mellékmondat nem valóságos, hanem képes (átvitt értelmű) helyet fejez ki. A képes helyhatározói mellékmondat kifejezőeszközei általában megegyeznek a helyhatározói mellékmondatban szokásos utalószókkal és kötőszókkal, de előfordulnak *hogy* kötőszós mellékmondatok is. **Pl.:** *Az ember nem ott kezdődik, hogy jobban öltözködik.*

A *hogy* kötőszóval bevezetett képes helyhatározói mondat típus sokszor fokhatározói alárendelésnek is értelmezhető, továbbá jellemző rá a sajátos jelentéstanalmú kifejezőmód **Pl.:** *Oda jutott már, hogy senki sem hitelez neki.*

II. Az időféle határozói mellékmondatok

A) valóságos időhatározói mellékmondat

Az időhatározói mellékmondat a főmondatbeli időhatározót fejti ki.

Utalószavai: a főmondatban lévő időhatározó-szó vagy határozóragos, esetleg névutós névmás; *akkor, azóta. attól kezdve, addig* stb.

Kötőszava: vonatkozó határozószó: *(a)mikor, amit, miután (a)mióta, amíg* stb.

Elemzéskor a *mikor?, mióta?, meddig?* határozószóval + *a szerkezeti alaptaggal* kérdezzük rá.

A főmondat és a mellékmondat időbeli viszonya alapján három típusát különböztetjük meg:

1. Az egyidejű időhatározói mellékmondat történésének időpontja vagy időtartama egybeesik a főmondatéval:

Utalószavai: *akkor, addig*

Kötőszava: *amikor*

Kérdése: *mikor?*

Pl.: „*Míg az ember boldog nem volt, Addig meg nem halhat*” (Petőfi: Bolond Istók).

Akkor megyek, amikor hívsz

2. Az előidejű időhatározói mellékmondat történése megelőzi a főmondatát.

Kötőszava: *miután*

Kérdése: *mikor?*

Pl.: „*Miután megmosdott az egész legénység, /A francia királyt várába kísérték*” (Petőfi: János vitéz). *Miután meggyőződött az igazamról, abbahagyta a vitát.*

3. Az utóidejű időhatározói mellékmondat történése a főmondat után megy végbe.

Kötőszava: *mielőtt.*

Pl.: *Mielőtt innen végképp elmegyek, Szeretnék elköszönni, emberek*” (Juhász Gy.: Búcsú). *Mielőtt elolvasod, tájékozódj az íróról.*

A *mióta?, mikortól kezdve?* kérdésre felelő mellékmondatot **előzményhatározót kifejtő időhatározói alárendelt** összetett mondatnak is szokták nevezni. **Pl.:** „*Mióta*

pakkot kapott, egy kicsit emberebb volt a többiek között" (Móricz Zs.: Légy jó mindhalálig).

A sajátos jelentéstartalmú időhatározói mellékmondatok között a leggyakoribb a **feltételes**. Ezek olyan módon fejezik ki az időt, hogy utalnak arra az időre, amelyben a főmondat cselekménye végbemegy. **Pl.:** „*Ha behunyom a szemem, nem látlak*” (Lázár E.; A hétfejű tündér); *Hogyha Pestre jössz, keress meg!*

B) A számhatározói mellékmondat

Az időhatározói mellékmondat altípusának számít, a főmondatbeli számhatározót fejt ki.

Utalószava: *annyiszor*.

Kérdése: *hányszor?, hányadszor? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszava általában *-szor* ragos névmás, *ahány, ahányszor, valahányszor*.

A számhatározói mellékmondat gyakran **hasonlító** jelentéstartalmú, hiszen arányosító hasonlítás fejeződik ki benne: **Pl.:** *Ahány szem van egy gerezdbe, annyiszor jussak eszedbe; Annyiszor voltam nálad, mint (amennyiszor)te énnálam.*

Lehet még **következményes**. **Pl.:** *Annyiszor voltam nálad, hogy bizonyára már megsokalltad.*

Lehet **feltételes** jellegű. **Pl.:** *Mindig örülök, valahányszor eljössz hozzám.*

III. A módféle határozói mellékmondatok

A) A módhatározói mellékmondat

A módhatározói mellékmondat a cselekvés, történés, létezés módját határozza meg, illetve azt, hogy valaki, vagy valami, hogyan végzi a cselekvést.

Utalószava: *úgy, akképpen, akként, aszerint, anélkül*. Az utalószó általában nem marad el, mert többnyire erős hangsúlyt kap.

Kérdései: *hogyan?, mi módon? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszava: *hogy, valamint az ahogy, (a)mint* vonatkozó határozószó.

Pl.: „*Úgy szeressen Isten, ahogy engemet te*” (Arany: Toldi). *Úgy beszélj, hogy mindenki megértse!*

Vannak **sajátos jelentéstartalmú** változatai:

- **hasonlító:** *Úgy él, mint hal a vízben.*
- **feltételes:** *Csak úgy lehetsz nyugodt, ha mindent tudsz.*
- **következményes:** *Úgy megtanulta, hogy el is tudta mondani.*

Egyes mondatokban a mód- és állapothatározói jelleg egységet alkot, alig választható szét: „*Mint oldott kéve, széthull nemzetünk*” (Tompai M.: A gólyához).

B.) Az okhatározói mellékmondat

Az okhatározói mellékmondat a főmondat állítmányához, vagy valamely igével kifejezett mondatrészhez kapcsolódó okot fejez ki.

Utalószava: *azért, annak, ezért, amiatt, attól* stb., de gyakori az utalószó nélküli mondat is.

Kérdései: *miért?, mi okból?* + a szerkezeti alaptag.

Kötőszava: *mert, mivel, minthogy, merthogy, mivelhogy.*

Pl.: *Mivelhogy elveszett a könyve, nem tudott tanulni. Örülök, hogy itt vannak. .*

Az okhatározói mellékmondat általában követi főmondatát. Az új, még nem ismert okot leggyakrabban a *mert* kötőszóval bevezetett mellékmondat fejez ki. **Pl.:** „*Az arcát nem lehetett látni, mert lefelé hajolt*”

A *hogy* kötőszós mellékmondat többnyire érzelmet kifejező főmondathoz kapcsolódik: *Örülök, hogy eljöttetek hozzánk.*

Az okhatározói mellékmondat egyes típusai közeli rokonságot mutatnak a magyarázó utótagú mellérendeléssel. A mellérendelő utótagot sajátos kötőszavai határozzák meg: *ugyanis, hisz, hiszen: Elmegyek, hisz nincs szükség itt rám.* Ez a mellérendelő magyarázó tagmondat alakítható át legkönnyebben okhatározói alárendelt mondattá: *Azért megyek el, mert itt nincs szükség rám;* a főmondat *azért* utalószava teszi egyértelművé az elemzést. A *mert* kötőszós okhatározói alárendelt mondatok többsége azonban nem alakítható át az utalószó elhagyásával és a kötőszó

kicserélésével magyarázó utótagú mellérendeléssé, például *Azért nem szól, mert makacskodik.*

Sajátos jelentéstartalmú okhatározói mellékmondatok:

– **feltételes:** *Minek a sok könyv, ha ritkán olvasok.*

– **megengedő:** *A folyó, azért, hogy hallgatag, mélyebb szokott lenni, mint a csörgő patak.*

– **következményes:** *Esik az eső, ezért sok a sár.*

C) Az eszközhatározói mellékmondat

Elég ritka mondattípus. Arra mutat rá, hogy milyen eszközzel, eljárással, átvitt értelmű eszköz segítségével megy végbe a főmondat cselekménye. Jóval elvontabb tartalmat jelöl, mint az egyszerű mondatbeli eszközhatározó. Legnagyobb részük csak átvitt értelemen tekinthető eszközhatározóinak. Elvontabb tartalmat jelöl. Mint az egyszerűmondatbeli eszközhatározó.

Utalószava: *azzal, attól, azáltal, ezáltal.*

Kérdései: *kivel?, mivel?, kitől?, mitől?, ki által?, mi által? kinek, vagy minek a segítségével? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszavai a főnévi vonatkozó névmás és a *hogy*. *„A falu sohasem szerzett rossz hírnevet azzal, hogy iszákos nép lakná”* (Sütő A.: Anyám...). *Azzal nem sokra mégy, ha kölcsönből élsz. A baj azzal kezdődött, hogy beteg lett.*

Sajátos jelentéstartalmú változatai közül a **feltételes** fordul elő legtöbbször: *„Azzal kímélsz, ha nem kell aggódnom érted”* (Palotai B.: Hetedik év).

D) A fok- és mértékhatározói mellékmondat

A főmondat igei vagy névszói állítmányához, illetőleg más, igenévvel, melléknévvel, számnévvel kifejezett mondatrészéhez kapcsolódó, annak alárendelt fok- és mértékhatározót fejt ki.

Utalószava: *úgy, annyira, ugyanannyira, olyannyira, annyival. stb.*

Kérdései: *mennyire?, milyen fokban?, milyen mértékben? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszava: számnévi- és melléknévi vonatkozó névmás és a *hogy*.

Pl.: *Annyira eltávolodott tőlem, mintha idegen lenne.*

Rendszerint **sajátos** jelentéstartalmú változatban fordul elő.

Hasonlító: „*Az egész csak annyira jutott el Csutakhoz, mint távoli vízcsobogás*” (Mándy I.: Csutak és a szürke ló).

Következményes: „*Annyira várta ezt a szót, hogy már nem is volt meglepetés*” (Móricz Zs.: Légy jó mindhalálig); *Úgy szerette, majd megette.*

E) A célhatározói mellékmondat

A célhatározói mellékmondat a főmondat cselekvésének a célját adja meg.

Utalószavai: *azért, avégett, arra, ahhoz.* stb., de az utalószó gyakran el is marad.

Kérdései: *miért?, mi célból?, mi végett?* + *a szerkezeti alaptag.*

Kötőszava a *hogy* és a vonatkozó névmás.

Kifejezheti azt, hogy **a cselekvés, történés, létezés milyen cél elérésére** irányul. Ilyenkor az utalószó *azért*, a kötőszó *hogy*: „*Sok ember azért menekszik a munkába, hogy lelke nyugtalanságától meneküljön*” (Németh L.: Iszony); „*Nem rest a bíróhoz menni, hogy panaszát meghallgassák*” (Arany: A fülemüle).

Az *arra, ahhoz* utalószó esetén a mellékmondat azt fejezi ki, hogy valamely személy vagy dolog milyen célra alkalmas. *Ahhoz sincs időm, hogy nyugodtan megreggelizzem.*

Ha a célhatározói mellékmondat **tiltó**, és **aggodalmat**, óvást fejez ki, akkor a kötőszava *nehogy*: „*A cipőjét harisnyás lábszárához dörzsölte, nehogy piszkosnak találja valaki*” (Jókai A.: A feladat),

A célhatározói mellékmondat állítmánya rendszerint felszólító módú: *Elzárja a csapot, hogy ne folyjon a víz; Elment az üzletbe, hogy bevásároljon;*

Néha a mellékmondat megelőzi főmondatát: „*Hogy felfrissüljön, kiment a folyosóra*” (Móricz: Légy jó...).

F. A tekintet- és körülményhatározói mellékmondat.

Rendszerint a főmondat állítmányához kapcsolódó, annak alárendelt tekintethatározót fejt ki.

Utalószava: a főmondatban legtöbbször az *abban, annyiban, a tekintetben, ahhoz képest* stb. szavak, szókapcsolatok.

Kötőszava a *hogya* vagy a vonatkozó névmás.

Kérdései: *mire nézve?, milyen szempontból?, milyen tekintetben?, mire vonatkozólag?* stb.

Pl.: *Abban igazad van, hogy többet kellene tanulnom.*

Ide soroljuk a főmondatukat megelőző, ahhoz kicsit szervesen kapcsolódó mellékmondattípust is: *Ami azt illeti, elég fáradt vagyok.*

IV. Az állapotféle határozói mellékmondatok

A) Az állapothatározói mellékmondat

A mellékmondat a főmondatbeli alany, tárgy, esetleg határozó által megjelölt személy vagy dolog állapotát határozza meg.

Utalószók: *úgy, ugyanúgy, anélkül, ahelyett, azzal* stb.

Kötőszava: *hogya*, ritkábban: *ahogya, amint.*

Elemző kérdése: *hogyan?, milyen állapotban? + a szerkezeti alaptag.*

Pl.: „*Úgy jöttem haza a kórházból, hogy a kalapot a fülem tartotta*” (Kunszabó F.: Makacs maradandóság);

Sajátos jelentéstartalmú változatban is gyakoriak:

feltételes: „*Ha én gólyamadár volnék, ilyen házra nem is szállnék*” (Vörösmarty: Pusztai csárda);

megengedő: *Akármilyen gróf is, testileg csakúgy ember, mint más.* ;

hasonlító: *Úgy feküdt, mintha egy darab fa lett volna*

következményes: *Úgy feküdt ott, hogy holtnak hitték volna.*

Itt kell megemlítenünk a

B) Számállapot-határozói mellékmondatot.

A főmondat hiányzó számállapot-határozóját fejezi ki mondat formájában.

Kérdései: *hányan?, mennyien?*

Utalószavuk: *annyian, ugyanannyian*

Kötőszavuk: *hogya, mint, mintha, ahányan stb.*

Pl.: *Annyian voltak nálunk, mint még soha.*

A számállapot-határozót kifejtő mellékmondatok szinte mindig sajátos jelentés-tartalmúak, legtöbbször hasonlítóak vagy következményesek.

Következményes: *Annyian voltak a teremben, hogy egy gombostűt sem lehetett volna leejteni.*

Hasonlító: *Annyian voltak itt, mint még soha.*

C) A társhatározói mellékmondat

A társhatározói mellékmondat megnevezi azt a személyt vagy dolgot, akinek, vagy aminek társaságában van a főmondat alanyában, illetőleg tárgyában megjelölt személy vagy dolog.

Utalószava: *azzal, azokkal, olyannal, olyanokkal stb.*

Kérdései: *a kivel?, mivel?, kivel együtt?, mivel együtt? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszava: rendszerint vonatkozó névmás.

Pl.: *Bajos a sántának versenyt futni azzal, akinek ép a lába; Olyannal barátkozz, akitől jót tanulsz!*

D) Az eredethatározói mellékmondat

Azt nevezi meg, honnan, miből ered, származik a főmondat alanyában, ill. tárgyában megjelölt személy vagy dolog.

Utalószavai: *abból, attól, onnan.*

Kérdései: *kiből?, miből?, kitől?, mitől?, honnan? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszavai a főnévi vonatkozó névmások és a *hogya*.

Pl.: *Abból lesz a jó katona, kinek nincsen pártfogója; Abból lesz a jó gyümölcs, a mit idejében megpermeteznek.*

E) Az eredményhatározói mellékmondat

Azt fejezi ki, hogy mivé vagy milyenné válik a főmondat alanyában vagy tárgyában megjelölt személy vagy dolog.

Utalószava: *azzá, olyanná, annak, olyannak, olyanra* stb.

Kérdései: *kivé?, mivé?, milyenné?, minek? Stb.*, + a szerkezeti alaptag.

Kötőszava rendszerint vonatkozó névmás+hogy.

Pl.: *Azzá lett, amivé akart.*

Gyakran **hasonlító** jelentéstartalma is van: *Olyanná lett öreg korában, mintha még mindig gyermek volna.*

F) A részeshatározói mellékmondat

A főmondat hiányzó részeshatározóját fejt ki mondat formájában.

Utalószavai: *annak, azoknak, olyannak* stb.

Kérdése: *kinek a részére?* + a szerkezeti alaptag.

Kötőszava főnévi vonatkozó névmás:

Pl.: *Annak adok jó jegyet, aki megérdemli.*

Olykor **hogy** kötőszóval is bevezethetjük: *A hosszú életet annak köszönheti, hogy mértékletesen élt.*

V. Állandóhatározói mellékmondat

A főmondatbeli utalószó a főmondat valamelyik mondatrészéhez kapcsolódik, s ennek hiányzó állandóhatározóját fejezi ki.

Utalószava: főnévi mutató névmások, olyan raggal, vagy névutóval kibővülve, melyet a föléje rendelt főmondatbeli ige, névszó, vagy más szókapcsolat vonz magához.

Kötőszava: *a hogy*, de gyakran el is maradhat

Pl.: *Nincs időm arra, hogy érdeklődjek iránta; Beszélj arról, amiről akarsz.*

Egész úton hazafelé, azon gondolkodám, // Miként fogom szólítani, rég nem látott anyám.

5. A jelzői mellékmondatok típusai. Utalószók, kötőszók

Irodalom:

1. Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tkk., 2000.
2. Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Szerk.: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina. – Bp.: Tkk., 1994.
3. Mai magyar nyelvi gyakorlatok. I. / Szerk.: Keszler Borbála. –Bp.: Nemzeti Tkk., 1994.
4. Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk.: H. Varga Gyula. – Eger: Az EKTF Tudományos Közleményei, 1998.

A jelzői mellékmondat a főmondat jelzőjének tartalmát fejt ki mondat alakjában. Mindegyik jelzőfajta kifejezhető mondat formájában. Elemzéskor a jelzői mellékmondat kérdését egy főmondatbeli névszóhoz kell kapcsolnunk (a többi alárendelt mondat esetében pedig általában az igéhez).

Kérdések: *milyen?, mennyi?, melyik?, mekkora?, kinek-a?, minek-a?.*

Minőségjelzői mellékmondat. **Pl.:** *Olyan esze van, mindent könnyen megért.*

Mennyiségjelzői mellékmondat. **Pl.:** *Nincs annyi időm, hogy meglátogassalak.*

Értelmezőjelzői mellékmondat. **Pl.:** *Azoknak a dolgozata jó, akik a harmadik kérdésre is tudtak válaszolni.*

Birtokos jelzői mellékmondat: **Pl.:** *KEz annak a következménye, hogy nem készülsz az órára.*

A minőségjelzői mellékmondat

A névszóval kifejezett mondatrész jelzőjét fejezi ki mondat alakjában.

Utalószava: *az, olyan, akkora, ugyanolyan stb.*

Pl.: *„Oly korban éltem én e földön, // Mikor a költő is csak hallgatott.”*

Kérdései: *melyik?, milyen?, mekkora?* + a szerkezeti alaptag.

Kötőszava rendszerint a vonatkozó névmás, néha vonatkozó határozószó, illetőleg a *hogy*.

E szerint megkülönböztetünk négy típust:

a) a vonatkozó névmási kötőszós minőségjelzői mellékmondat.

Pl.: *Az olyan madár igen ritka, melynek kedves a kalitka.*

Ritka az olyan diák, aki mindig tanul.

„Anyjához tér így az a gyermek, // Kit idegenben löktek, vernek.”

b) vonatkozó névmási határozószós mondatok. Pl.: *Olyan módon élt vissza a hatalmával, ahogyan ezt ember nem teheti.*

c) hogy kötőszós minőségjelzői mellékmondat. Pl.: *Azt a tanácsot adta, hogy próbálkozzam még egyszer.*

Sajátos jelentéstartalmú minőségjelzői mellékmondat. Pl.: *Olyan feltétellel adta ide a könyvet, ha holnap visszaadom.*

Hasonlító értelmű: *Olyan csend támadt, mint villámcsapás után.*

Következményes: *Az utcán olyan hőség volt, hogy nem lehetett látni egy járókelőt se.*

Gyakran előfordul, hogy a főmondat jelzett szava a mellékmondatban megismétlődik.

Pl.: *Ez azon a napon történt, amelyik napon te nálunk voltál.*

Ha az *oly*, *olyan* utalószó helyére az *annyira* utalószót is betehetjük, akkor a minőségjelzői mellékmondat fokhatározói értékű lesz: *„Olyan kimondhatatlan láz vett erőt rajta, hogy nem bírt magán uralkodni”* (Móricz: Légy jó...). Ezeket elemzéskor jelzőinek minősítjük, s mellé tesszük: fokhatározói értékű.

Az utalószók és a kötőszók gyakran korrelatív szerkezetet alkotnak; **olyan ... amilyen, akkora ... amekkora** stb. **Pl.:** *Olyan madár igen ritka, melynek kedves a kalitka; „Nincs olyan helyzet, aminek okos ember hasznát ne tudja venni”* (Jókai: Politikai divatok).

A vonatkozó névmási határozószó akkor állhat kötőszóként, ha a főmondatban levő jelzett szó helyet vagy időt jelent. Ilyenkor a kötőszó nem az utalószóval, hanem a jelzett szavával van korrelációban. **Pl.:** „*Oly korban éltem én e földön, mikor besúgni érdem volt*” (Radnóti M.: Töredék)

b) A mennyiségjelzői mellékmondat

A mennyiségjelzői mellékmondat a főmondat jelzett szavának mennyiségjelzői tartalmát fejezi ki.

Utalószava: *annyi*.

Kérdése: *hány?, mennyi? + a szerkezeti alaptag.*

Kötőszavai: *ahány, (a)mennyi.*

Pl.: „*Annyi emeletet építhetsz, amennyit akarsz.*” (Tatay S.: A szerelem szönyege); *Éppen annyi vendég jön, ahányat vártunk.*

A mennyiségjelzői mellékmondatok igen gyakran sajátos jelentéstartalmúak

– **hasonlító** (*mint. mintha* kötőszóval): *Annyi pénze van, mint a pelyva.*

– **következményesek** (*hogy* kötőszóval): „*Annyi halat fogott Tutajos, hogy elég volt vacsorára is.*” (Fekete I.: Téli berek).

c) Az értelmező jelzői mellékmondat

A főmondat értelmező jelzőjét fejezi ki. Az értelmező jelzői mellékmondatnak három típusát különítjük el:

a) ahol van utalószó, s az értelmezői szerepben van. Pl.: *Eloolvastam a könyvet, azt, amit ajánlottak. „Egy képet akarok tenéked adni, olyant, mely nékem kiskoromba tetszett”* (Kosztolányi: A bús férfi panasza);

b) nincs utalószó, de kitehetjük, értelmező jelzői szerepben. Azokat a mellékmondatokat soroljuk ide, amelyeknek jelzett szava az egyszerű mondatban sem kaphatna más jelzőt, csak értelmezőt. Ilyenkor a hiányzó utalószó is csak értelmező jelzőként tehető ki. Az értelmezett szó többnyire főnévi névmás vagy névmási határozószó. **Pl.:** „*Gondoljon reánk, akik szeretjük magát*” (Németh L.:

Iszony); *Vége ott vagy te, (az) akit, olyan régen várunk. „A harcot, melyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés ”* (József A.: A Dunánál).

c) utalószó nincs, de kitehető elöljárói és értelmezői szerepben is. Pl.: Fölkerestem (azt) a barátomat (azt) aki a diákszövetség elnöke.

Utalószavai: *az, olyan, annyi + határozó rag.*

Kötőszavai: **vonatkozó névmás, vagy vonatkozó névmási határozószó.**
Általában ragos formában fordul elő. **Pl.:** *Elmentem az iskolába abba, amelyben te is tanulsz.*

Az értelmező jelzői mellékmondatok között is vannak **sajátos jelentéstartalmúak:**

– **Hasonlító:** *Vettem egy kabátot, olyat, mint amilyen a tied.*

– **Következményes:** *„Hát tűz volt ott olyan, hogy bevilágította az egész tájat.”*

Az értelmezői és az elől álló minőségjelzőt kifejező mellékmondat között az utalószó sorrendje alapján lehet különbséget tenni. Például a *Megnéztem azt a filmet, amellyet nagyon dicsértek* mondatban az utalószó (*azt*) a jelzett szó előtt áll, tehát ez elől álló minőségjelzői, pontosabban kijelölő jelzői mellékmondat. Ezt bizonyítja az elemzés próbájaként elvégzett mondatzsugorítás is: *Megnéztem a nagyon dicsért filmet.* A következő összetett mondat főmondatában azonban a jelzett szó után értelmező jelző áll, így ez a példánk már értelmező jelzői mellékmondatként elemezhető: *Megnéztem a filmet, azt, amelyet nagyon dicsértek.* Átalakítva: *Megnéztem a filmet, a nagyon dicsértet.*

Az értelmező jelzői mellékmondat előfordul utalószó nélkül akkor, ha a főmondat jelzett szava olyan, szófaj, amely nem vehet maga mellé jelzőt:

– **ha jelzett szó személyes névmás. Pl.:** *Te, aki babonás vagy, nem fogsz ezen csodálkozni.*

– **ha visszaható névmás a jelzett szó Pl.:** *Megvetést érzett önmaga iránt, aki sohasem lehet ilyen.*

– **ha birtokos névmás a jelzett szó Pl.:** *Vidd el az enyém, amely az ajtó mögött van.*

– **ha a jelzett szó, közelre mutató főnévi névmás. Pl.:** *10 éve ennek, mit sosem feledek.*

– **ha a jelzett szó, főnévi kérdő névmás Pl.:** *Kik élnek itt, akiknek ez ne fájna?*

– **a jelzett szó határozatlan, vagy általános névmás. Pl.:** *Befejeződött valami, ami már nagyon aktuális volt.*

– **ha a jelzett szó, fosztóképzős főnév. Pl.:** *De nem én voltam az egyetlen, aki nem tanult.*

d) A birtokos jelzős mellékmondat

Nem gyakori, a főmondatban mindig ott van az utalószó. A főmondatban az utalószó után mindig ott áll a birtokszám. **Pl.:** *Olyanoknak az év végi felelete fogadható el, akik tisztában vannak az előző anyaggal.*

Utalószavai: *annak, olyannak, azoknak* stb., jelzett szava a főmondatban mindig birtokos személyjeles névszó. Elemzésekor az ehhez kapcsolt *kinek a?, minek a?, kiknek a?, miknek a?* kérdéssel kérdezzük a birtokos jelzői mellékmondatra.

Kötőszava: *a hogy* vagy a főnévi vonatkozó névmás.

Két típusát különböztetjük meg:

a) hogy kötőszós birtokos jelzői mellékmondat. Pl.: *Ez annak a következménye, hogy nem figyeltél.*

b) vonatkozó névmási kötőszók. „*Ki a Tisza vizét issza, vágyik annak szíve vissza;*” „*Azoknak a levele főtt ott, akik délben a vártán voltak*” (Gárdonyi G.: Egri csillagok).

A sajátos jelentéstartalmú jelzői mellékmondat:

Feltételes jelentéstartalmú. Pl.: *Mi annak a haszna, ha pénz van, de nincs egészség.*

Következményes: Pl.: *Akármit teszek, mások élvezik annak eredményét.*

6. A sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok típusai

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 2004.
2. A mai magyar nyelv rendszere I–II. Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961.
3. A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Ttk., 1968.
4. Adamikné Jászó Anna–Hangay Zoltán. Nyelvi elemzések kézikönyve. – Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió, 1999.

Sok esetben — mondatrészkifejtő szerepük mellett — még valamilyen sajátos jelentéstartalmat (feltételes, megengedő, hasonlító és következményes) fejeznek ki a mellékmondatok. Olyan mellékmondatok is vannak, amelyekben a határozói jelleg háttérbe szorul, és a sajátos jelentéstartalom kifejezése válik uralkodóvá. Ily módon egyes típusaik nemigen tekinthetők mondatrészkifejtő mellékmondatnak, inkább a mellérendelés és az alárendelés közötti átmeneti formának.

1. A feltételes mellékmondat a főmondatban kifejezett cselekvés, történés, állapot érvényességének feltételét fejezi ki. Többnyire határozói értékű, rendszerint feltételes idő- vagy állapothatározót fejt ki. Jellegzetes **kötőszava**: *ha, hogy-ha*. Leggyakoribb, az időhatározói mellékmondatok körében. **Pl.**: *Akkor megyek, ha te is jössz. Ha megérkezel, hívj fel!*

2. A megengedő mellékmondat olyan körülményt fejez ki, amely bizonyos fokig ellentétben van a főmondat tartalmával, de nem akadályozza meg, hanem mintegy „megengedi” a főmondatban foglaltak megvalósulását. A főmondatban **utalószó nincs**, **kötőszavai**: *jóllehet, bár, ám, ámbár, habár, noha, holott, ha... is, akár... is*.

A megengedő mellékmondatok nagy többsége határozói értékű, legtöbbször állapothatározói mellékmondat: *Bár beteg volt, mégis elment kirándulni*. A megengedő alárendelés nagyon hasonlít a megszorító ellentétes mellérendeléshez. Azokat a mondatokat, amelyekben a megengedést a sajátos (*bár, jóllehet* stb.)

kötőszó nem jelöli meg, alig lehet elválasztani az ellentétes mondatoktól, például: *Beteg volt, mégis elment kirándulni. Pl.: „Habár felül a gálya. S alul a víznek árja, Azért a víz az úr!”* (Petőfi: Föltámadott a tenger).

3. A hasonlító mellékmondat a főmondat valamely mondatrészét úgy fejti ki, hogy valamihez hasonlítja. **Utalószavai:** *úgy, olyan, akkora, annyi* stb. **Kötőszavai:** *mint, amint, ahogy* stb. Sokféle mondatrészt kifejthetnek, legtöbbször állítmányiak, minőség- és mennyiségjelzőiek, értelmező jelzőiek és különféle határozóiak. **Pl.: állítmányi:** *Olyan a felelet, mint amilyen a kérdés; jelzői:* „*Nincs oly vitéz a földön, mint a bátya volt*” (Garay J.: Az obsitos); **fokhatározói értékű jelzői:** *Olyan piros, mint a rózsza.* A „*Piros, mint a rózsza*” típusú mondat már nem nevezhető mondatrészkifejtőnek, hanem ez ilyen szerep nélküli, sajátos hasonlító mellékmondat.

A hasonlító mondatoknál előfordul, hogy a főmondat állítmánya a mellékmondat alanyára is vonatkozik. **Pl.: Úgy fut, mint a nyúl.**

4. A következményes mellékmondat a főmondat valamelyik mondatrészében megjelölt cselekvés, történés, illetve minőség következményét fejti ki. Sokféle mondatrészt kifejthet, lehet például állítmányi, minőség- és mennyiségjelzői, értelmező jelzői, mód-, fok-, állapot-, eredmény-, idő- és számhatározói stb. **Utalószava** többnyire **távolra mutató névmás vagy határozószó.**

Kötőszava: *hogya, úgyszólván.* **Pl.: Úgy jóllakott, hogya nem tudott felkelni az asztaltól;**

A mellékmondat — főleg ha nyomósítást fejez ki — hiányos szerkezetű is lehet: *Úgy jóllaktam, hogya még.* A következményes mondatok egy része nem fogható fel mondatrészkifejtő mellékmondatnak, ezek nagyon közel állnak az ok-okozati viszonyt kifejező mellérendelt mondatokhoz. Elsősorban az *úgyszólván* kötőszós mellékmondatok vannak közeli rokonságban az *azért, tehát* stb. típusú következtető utótagú mellérendelt mondatokkal: „*Ügyesen gazdálkodtunk, úgyszólván (vagy: tehát, stb.) sikerült a bútorra valót megtakarítanunk*”. Ha *úgyszólván* kötőszó van, akkor sajátos következményes mellékmondatnak; a *tehát, ezért* kötőszó esetében viszont következtető utótagú mellérendelésnek tekinthetjük őket.

7. A mellérendelő összetett mondatok osztályozása

Irodalom:

1. Balogh Judit. A mellérendelő összetett mondatok. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 531–541. o.
2. Bánréti Zoltán. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. //Nyelvtudományi Értekezések 117. 1983.
3. Haader Lea. A középmagyar kor. Az összetett mondat. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk.: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. – Bp.: Osiris Kiadó, 2003. – 677–690. o.

A mellérendelő összetett mondatban legalább két egyszerű mondat található, melyek azonos értékűek, egymással szemantikai összefüggésben vannak. A köztük lévő tartalmi és szerkezeti viszony laza, könnyen szétbonthatók egyszerű mondatokra. Egyik sem mondat alakjában kifejtett mondatrésze a másiknak.

Összetett mondatok a beszédműben **tömbösődéssel** keletkeztek; a szomszédos mondatokat összefűző természetes logikai kapcsolat egyes esetekben megerősödött, sajátos fajtákra tagolódott, majd szerkezetileg több mondatot magában foglaló komplexebb egységek, mellérendelő mondatömbök jöttek létre.

A mellérendelő összetett mondatok kommunikációs szempontból egy mondategésznek tekinthetők, ezt a hanglejtés nyitottsága is megjelöli, ugyanis csak az utolsó tagmondat elhangzásakor zárjuk le. A tagmondatok közötti viszony megfelel a mellérendelő szószerkezetek tagjai között fennálló összefüggésnek. A többszörösen összetett mondatban a mellérendelő mondatömb akár főmondatként, akár mellékmondatként állhat.

A mellérendelő összetett mondatok lehetnek:

- a) tipikusak és nem tipikusak
- b) kötőszóval ellátottak és kötőszó nélküliek
- c) zártak és nyíltak.

1. A tipikus mellérendelő összetett mondatok között kölcsönös viszony van, megfordíthatók. Ilyen a kapcsolatos és a választó, az ellentétesek közül a szembeállító és kizáró altípus. **Pl.:** *Esik az eső, süt a nap.*

A **nem tipikus mellérendelő** tagmondatai nem fordíthatók meg. Ilyenek a **megszorító** utótagú ellentétes, a **következtető** és a **magyarázó** utótagú mellérendelő összetett mondatok. Ha a két utóbbi tagmondatait megfordítjuk, a következtetőből magyarázó, a magyarázóból következtető lesz. **Pl.:** *Jelest kapott, hisz mindent megtanult.*

A fokozó kapcsolatos tagmondatok nem fordíthatók meg. Sokszor a jelentés teszi lehetetlenné a tagmondatok felcserélését. **Pl.:** *Felkeltem, majd sétálni mentem* kapcsolatos mondat tagmondatait nem lehet felcserélni.

2. A mellérendelő összetett mondatot felismerhetjük kötőszaváról. Megkülönböztethetünk:

- a) kötőszós mellérendelő összetett mondatokat – napjainkban a leggyakoribb
- b) kötőszó nélküli mellérendelő összetett mondatokat – nyelvtörténeti szempontból ez az eredeti, elemzésekor ki kell tenni a kötőszót.

Vannak többfunkciós kötőszavak is. Ebben az esetben a mondat tartalmi viszonyát kell figyelembe venni. Az *és* kapcsolatos kötőszó, de előfordulhat más mellérendelő összetett mondatokban is, pl. az *Felültöztem, és elindultam* mondat következtető. A kötőszók gondolatbeli helyettesítése segít az elemzésben: *és, ezért, ennek következtében.*

3. A mellérendelő összetett mondatok lehetnek:

- **zárt szerkezetűek** – mindig kéttagúak.
- **nyílt szerkezetűek** – **korlátlan számú** mellékmondat kapcsolódhat egymáshoz.

Például a kapcsolatos mondatokat a végtelenségig lehet fűzni, de az érthetőség és a követhetőség szempontjából ez nem célravezető. Az efféle mondatokat non-stop mondatoknak nevezik, s használatuk fogalmazásbeli járatlanságot tükröz.

A mellérendelő összetett mondatok kötőszói lehetnek:

a) egyes használatú kötőszók: *s, és, úgy, ezért, hisz.*

b) egyes és páros használatú: *is-is, vagy, sem-sem, se-se*

c) csak párosak: *nemcsak, hanem...is.*

d) hármas kötőszók: *nemcsak...hanem...is.*

Kötőszói szerepben **határozószók** is állhatnak: *Elment sétálni, és (majd, aztán) találkozott egy bohóccal.*

A gyakoribb kötőszók a következők:

Ellentétes: a) *azonban, ellenben, pedig, viszont, meg;* b) *ne(m)... hanem;* c) *de, ám, ámde, mégis, mégse(m), csakhog*

Választó: a) *vagy. vagy...vagy;* b) *akár...akár*

Következtető: *ezért, tehát, hát, így, ennélfogva, következésképpen, úgyhog*

Magyarázó: a) *ugyanis, hiszen, tudniillik, úgyis, úgyse;* b) *vagyis, azaz. azazhog, mégpedig, illetve, illetőleg, tehát.*

A mellérendelő összetett mondatokat a tagmondatok közötti tartalmi, logikai viszony szerint 5 csoportra osztjuk:

a) kapcsolatos; b) ellentétes; c) választó; d) következtető utótagú; e) magyarázó utótagú.

8. A tisztán mellérendelő összetett mondatok.

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 2004.
2. A mai magyar nyelv rendszere I–II. Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961.
3. A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tkk., 1968.
4. Adamikné Jászó Anna–Hangay Zoltán. Nyelvi elemzések kézikönyve. – Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió, 1999.

A **kapcsolatos mellérendelő összetett mondat** tagmondatai között tartalmi-logikai összefüggés van. A kötőszó nélkül szerkesztett mondatok között az összefüggés lazább, a kötőszavasoknál szorosabb.

A mellérendelő összetett mondatok altípusait kötőszavaik alapján különböztetjük meg. A szakirodalom öt típust különböztet meg:

1. Az egyszerű kapcsolatos viszonyban a tagmondatok tartalma között térbeli és időbeli összefüggés van. A második tagmondat vagy továbbfűzi, kiegészíti az első tagmondat gondolatát.

Kötőszói: *és, s, meg, aztán, majd ezalatt, eközben, ugyanakkor.*

Pl.: Vagy bolondok leszünk, s elveszünk egy szálig, // Vagy ez a mi hitünk valósággá válik.

Gyakoriak a **kötőszó nélküli kapcsolatos mondatok is:** *Beköszöntött az ősz, sárgulnak a levelek*

Az s kötőszó elsősorban a költeményekben fordul elő. **Pl.:** „Zizeg a kis bogrács, //S ha bealkonyodott, haza már egy ugrás.”(Arany A tölgyek alatt) A meg kötőszó általában köznyelvi és nyelvjárási.

2. A hozzátoldó kapcsolatos viszonyban a második tagmondat toldalékképpen kiegészítést fűz az első tagmondathoz. Abban az esetben, ha a második tagmondat

fokozza, illetve hozzátold az első tartalmához, fokozó, vagy hozzátoldó kapcsolatos viszonyról beszélünk.

Kötőszói: *is, sem, se, szintén, ugyancsak, azon felül, azon kívül, valamint.*

Kötőszói hangsúlytalanul a második tagmondat kiemelt része után helyezkednek el: *Holnap kitakarítok, meg az ablakokat is megtisztítom.* Negatív tartalom esetén a *se(m)* kötőszót használjuk: *Nem megyek el hozzá, levelet sem írok neki.*

3. Ellentétesen hozzátoldó mellékmondat

Kötőszói: *a nemcsak...hanem...is. Pl.: Nemcsak tudni kell a jót, hanem meg is kell tenni.* Ez a viszony nem tartalmaz valódi ellentétet. Sok problémát okoz a helyesírása és a használata. Gyakori a *hanem* kötőszó helyett a *de* ellentétes kötőszó használata. **Pl.:** *Nemcsak beszélni kell a jóról, de tenni is kell érte.*

4. Összefoglaló értelmű kapcsolatos mondat gondolatpárhuzamot közöl, ezért a tagmondatok páros kötőszóval kapcsolódnak.

Kötőszói: *is...is, se(m)...se(m) egyrészt...másrészt, hol...hol.*

Az *is...is* mindig hangsúlytalan, és a kiemelt mondatrész után következik, a *se(m)...se(m)* hangsúlyos is lehet, ilyenkor a tagmondatok élén állhat: *Utaznak ők is, én is utazom; Én sem mondtam, ő sem emlékezett..*

5. Az előbbinek éppen fordítottja a megosztó kapcsolatos mondat. A tagmondatokban kifejezett tényállás nem egyszerre áll fenn.

Kötőszavai: *hol... hol, egyrészt... másrészt... (harmadrészt), egyszer... másszor... (harmadszor), egyszer... egyszer, részben... részben.*

Pl.: *Az előadás egyrészt hosszú volt, másrészt unta mindenki.*

6. A fokozó kapcsolatos mondatok második tagmondata az előző tagmondat tartalmának a fokozását fejezi ki.

Kötőszava a *sőt*, amely gyakran a hozzátoldó *is*-sel fordul elő;

Pl.: *Hívta, sőt el is ment érte; Megtanulta a házi feladatot, sőt (még) be is pakolta a táskáját.*

A kötőszó általában hangsúlytalan, de a sőt gyakran hangsúlyos.

Pl.: *Nem fázom, sőt inkább melegem van.*

Az ellentétes mellérendelő összetett mondat általában az **ellentétes** mellérendelő mondatokban a második tagmondat tartalma szemben áll az első tagmondat tartalmával. A tagmondatok tartalma között valamilyen ellentét fejeződik ki. Az ellentét jellege szerint elkülönítünk:

a) egyszerű ellentétes (szembenálló)

b) kizáró ellentétes

c) megszorító ellentétes

Egyszerű vagy szembeállító mondatban mindkét mondat tartalma igaz, de a két tartalom szemben áll egymással, de nem zárják ki egymás érvényét. Kifejezhetnek kölcsönösséget, párhuzamosságot is. Ilyenkor hasonlóságot mutatnak a kapcsolatos mondatokkal.

Kötőszavai: *azonban, ellenben, pedig, viszont, míg, mialatt, miközben, ugyanakkor.*

Ritkán a **de:** *„a pillanatok zörögve elvonulnak, de te némán ülsz fülemben”* (József A.: Óda).

Néha **s, és** kötőszóval is ellentétes mondatokat kapcsolunk egymáshoz: *„A szerelem mindent pótol, // S a szerelmet nem pótolja semmi”* (Petőfi: A csillagos ég).

2. A kizáró ellentétes vagy ellentmondó mellérendelő mondat egyik tagmondata tagadó vagy tiltó, a második állító. A második tagmondat érvénye kizárja az elsőét. Szerkeszthetjük kötőszóval, vagy kötőszó nélkül.

Kötőszava a **ne(m)... hanem:** *Nem a rózsza szúr, hanem a tövise: Ne panaszkodjatok, hanem kezdjétek el dolgozni!*

Elmaradhat a kötőszó: *„Nem mulatni megyünk, megyünk öldökölni”* (Petőfi)

3. A megszorító utótagú mellérendelésben mindkét tagmondat tartalma igaz, de a másodiké ellenkezik azzal, amit az elsőből következtetni lehetne, tehát korlátozza az első érvényét.

Két típust különböztetünk meg:

a) tulajdonképpeni megszorító ellentétes mondat első tagmondata megengedő jellegű, a második tagmondat azonban nem várt tényt fejez ki. **Pl.:** *Nem tanultunk, mégis jelest kaptunk.*

b) A megengedő ellentétes megszorító mondatban a második tagmondat megengedő jellegű.

Pl.: *Sokszor elmondom, pedig süket fülekre találok.*

Kötőszavai: *de, ám, ámde, mégis, mégse(m), csak, csakhogy, jóllehet, bár.*

Pl: *„Elröpülne, messze szállna...; Csakhogy el van metszve a szárnya”* (Arany: A rab gólya).

Logikai szempontból a tagmondatok viszonya azonos a megengedő alárendeléssel, csak az alaki kifejezőeszközök (utalószók, kötőszók) segítségével dönthető el, hogy megszorító ellentétes mellérendeléssel vagy megengedő alárendelt mondattal van-e dolgunk.

Pl.: *Beteg volt, mégis elment kirándulni* (mellérendelő, az első tagmondat soha nem tartalmaz kötőszót); *Noha (bár, jóllehet) beteg volt, (mégis) elment kirándulni* (állapothatározói megengedő alárendelés, az alá-rendelt tagmondatban mindig van kötőszó; a főmondatban is jelentkezhethet a megszorító ellentétes kötőszó).

A választó mellérendelő mondatok tagmondatai különféle lehetőségeket kínálnak, ezek közülük választani kell vagy lehet választani. A választó mondatoknak két típusa van:

1. Kirekesztő, kizáró választó mellékmondat – tagmondatai szembeállított lehetőségeket tartalmaznak, ezek közül kell az egyiket kiválasztani. Mindig kötőszóval szerkesztjük. Kötőszói lehetnek egyesek és párosak.

Kötőszói: *a vagy, illetőleg a vagy...vagy, vagy...avagy.*

Pl.: *Vagy megszoksz, vagy megszöksz. „Vagy erőt vesz rajta, vagy keze miatt hal” (Arany:Toldi).*

A pedig kötőszó fokozhatja az ellenállást. **Pl.:** *Tanulni fogsz, vagy pedig még dolgozni.*

Néha előfordul, hogy a köznyelvben elmarad az egyik lehetőséget tartalmazó tagmondat. **Pl.:** *Menj innen, vagy kirúglak!*

Előfordul az **avagy** használata is, de régies hangvételt kölcsönöz a szövegnek.

Pl.: *Meghaltál-e, avagy kezedet görcs bántja?*

A kötőszók hangsúlytalanok. **Pl.:** *Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálig, //Vagy ez a mi hitünk valósággá válik.*

2. A megengedő mellékmondokban a beszélő számára is közömbös, hogy melyik mondat lényege jut érvényre. **Pl.:** *Mehetek sétálni, vagy filmet is nézhetek.*

Kötőszói lehetnek **egyesekek** vagy: *Elmondhatom az igazságot, vagy el is hallgathatom.*

Párosak: *akár...akár.* Ilyenkor a tagmondatok lehetősége közül az egyik bekövetkezik **Pl.:** *Akár a tojást a kőhöz, akár a követ a tojáshoz.*

Ha kettőnél több lehetőség közül választhatunk, a *vagy* kötőszó ismétlésével kapcsoljuk össze a mondatokat. **Pl.:** *Hétvégére vagy programot tervezek, vagy tanulni fogok, vagy otthon maradok tévét nézni.*

9. A következtető és a magyarázó utótagú mellérendelő mondatok

Irodalom:

1. Balogh Judit. A mellérendelő összetett mondatok. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 531–541. o.
2. Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI. Szerk.: Kálmán László. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001.
3. Kugler Nóra. A mondattípusok részletes tárgyalása. In: Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Bp.. Osiris Kiadó, 2017. – 761–805. o.
4. Kugler Nóra. Az összetett mondat. In: Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Bp.. Osiris Kiadó, 2017. – 806–895. o.

Átmenetet képeznek az alá- és a mellérendelő összetett mondatok között, mivel tagmondatokban kifejezett ok-okozat (következtető), illetve ok-okozat (magyarázó) tartalmilag alárendelések, de mondattanilag, szintaktikailag mellérendelések.

Pl.: Sokan voltunk, ezért hamar leszüreteltünk.

következtető: Mivel sokan voltunk, hamar leszüreteltünk.

magyarázó: Hamar leszüreteltünk, mivel sokan voltunk.

A magyarázó és a következtető utótagú mondatok közel állnak az okhatározói mellékmondatokhoz.

A következtető és a magyarázó mondatviszonyban csak az egyik tagmondat, a másik magyaráz, következtet, ezért nevezzük, következtető, vagy magyarázó utótagú mellérendelő összetett mondatnak. Ezekben a mondatokban páros kötőszót nem használunk.

A következtető mellérendelő összetett mondatban a második tagmondat olyan következményt, okozatot tartalmaz, amelynek előzménye az első tagmondatban van kifejtve. A következtető mellérendelés két tagmondata között ok-okozati viszony van, az első tartalmazza az okot, a második az okozatot.

Leggyakoribb kötőszavai: *tehát, hát, ezért, így:* „Nincs rád szüksége a világnak, S ezért a szent fát félretedd” (Petőfi: A XIX. század költői); „Nehezek nekem már a királyi gondok, Annak okáért én azokról lemondok” (Petőfi).

A **hát** kötőszót a beszélt köznyelv használja. **Pl.:** *Nem volt vonat, hát elindultunk gyalog.*

Szerkeszthetjük és kötőszóval is. **Pl.:** *Nem vigyázott magára és megbetegedett.*

Kötőszó nélkül is előfordul, hogy a második tagmondat okozatot fejt ki. **Pl.:** *Zöldet mutatott a jelzőlámpa, átment az úton.*

Stilisztikailag külön csoportot alkotnak az *ennélfogva, ennek következtében, ennek folytán, ez okból, következésképpen* stb. határozószói színezetű kötőszók, hiszen ezek az értekező és a hivatalos stílus jellemző eszközei; az élőbeszédben nem célszerű használni.

A **magyarázó mellérendelő összetett mondatban** a második tagmondat a következményt úgy magyarázza, hogy annak okát fejt ki.

Kötőszói: *hisz, ugyanis, úgyis, tudniillik.*

Két típusát különböztetjük meg:

1. Az okadó magyarázó viszony a következtető utótagú mellérendelő mondat pontos ellentéte. Az első tagmondat az okozatot tartalmazza, ennek okát a második tagmondat tartalmazza, a magyarázatban az okot adjuk meg, az okkal magyarázunk. Az okok különbözősége a kötőszókban fejeződik ki.

Kötőszói: *hisz.. hiszen, ugyanis.*

Pl.: *Nem köszön az utcán, ugyanis haragszik.*

A tagmondatok lazább összefüggése esetén főleg versekben elmaradhat a kötőszó. **Pl.:** *Véres már a két lábam, //Sok országot láttam” (Ady Az utolsó kuruc)*

Néha **elmaradhat a kötőszót, melyet kettőspont pótol.** **Pl.:** *„Vasalót tüzesít: új ruhája készen” (Arany J. Családi kör)*

A következtető és az okadó magyarázó mellérendelés közel áll az okhatározói alárendeléshez, leginkább az utalószó (*azért*) hiánya és sajátos kötőszavai különböztetik meg.

2. A kifejtő (helyreigazító) magyarázó mellérendelésben atagmondatok között nincs ok-okozati viszony, csupán a második tagmondat más szavakkal fejezi kifejt, helyreigazítja annak tartalmát.

Kötőszavai: *azaz, azazhogy, vagyis, illetőleg, illetve, mégpedig.*

Pl.: *Megtette a kötelességét, mégpedig jó szándékkal tette.*

Ezek a mondatok már nem hasonlítanak az alárendelő összetett mondatokhoz, s nem alakíthatók át. **Pl.:** *Az ember gondolkodó lény, illetőleg gondolkodásra is képes.*

Előfordulnak kötőszói szerepű határozószók is, ilyenkor összegző magyarázatot vezetnek be: szóval, egyszóval. **Pl.:** *Ír, olvas, tanul, szóval végzi a mindennapi munkáját.*

Néha helytelenül használjuk az *ugyanis, tudniillik*, helyett az amennyiben kötőszót. **Pl.:** A gyűlés nem volt határozóképes, amennyiben csak pár ember volt jelen.

10. A többszörösen összetett mondatok a mai magyar nyelvben

Irodalom:

1. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 2004.
2. Haader Lea. A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. //Magyar Nyelvőr 122 (3): 1998. – 318–324. o.
3. Keszler Borbála. A többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 542–554. o.
4. Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI. Szerk.: Kálmán László. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001.

A kettőnél több tagmondatot 1 (mondategységből) tartalmazó mondatösszetételt (mondategészt) **többszörösen összetett mondatnak** nevezzük. Az azonos szintű tagok között tartalmi-logikai (szemantikai) vagy közömbös viszony van, a közvetlen szomszédos szinteken állók között grammatikait vagy semmilyen.

A többszörösen összetett mondatok főbb típusai:

I. Többszörös mellérendelés. Két altípusa van:

a) egynemű mellérendelő mondatok

Pl.: *Vágom a fát, hűvös halomba,*

Fényesül a görcse csikongva,

Zúzmarara hull szárnyas hajamra,

Csiklándozni benyúl nyakamba,

Bársonyon futnak perceim. (József A. Favágó)

„Elhull a virág, eliramlik az élet,

Ülj hitvesem, ülj az ölemben, ide.” (Petőfi S. Szeptember végén)

b) különemű mellérendelések

Pl.: *Vagy bolondok vagyunk,*

*S elveszünk egy szálig,
Vagy ez a mi hitünk
Valósággá válik. (választó viszony)
Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,
Még zöldell a nyárfa az ablak előtt,
De látod, amottan a téli világot,
Már hó takarja el a bérci tetőt.*

II. Többszörös alá- és mellérendelés

a) a mellékmondat csak az egyik főmondatnak van alárendelve

Pl.: *„Sivár lelkünk zsibbadt,
És nem tudja már, mi fáj”*

b) a mellékmondat mind a két főmondatnak alá van rendelve.

Pl.: *„Mire a madarak visszatérnek,
Szikkadt a föld, nyoma sincs a télnek.”*

III. Többszörös alárendelés

b) egy főmondatnak két azonos típusú mellékmondata van

Pl.: *„Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért,
S keservben annyi hű kebel,
Szakadt meg a honért.”*

b) egy főmondatnak különemű alárendeltjei vannak.

Pl.: *Minthogy belőle egyéb nem maradt,
Szeretem. ami körülötte volt.*

c) láncolatos alárendelés – a főmondatnak van egy alárendelő mellékmondata, s annak is van egy alárendelő mellékmondata.

Pl.: *Azért mentem, mert megláttam,*

Hogy odabent szép leány van

Ezek a típusok a három tagmondatból álló összetett mondatok példái, de érvényesek a háromnál több tagmondatból álló összetett mondatokra is.

Pl.: *”Milyen volt szőkesége,*

Nem tudom már,

De azt tudom, hogy szőkék a mezők,

Ha dús kalással jó a sárguló nyár,

S e szőkeségben újra érzem őt.”

Gyakran előfordul, mind az írott nyelvben, mind a beszédben olyan többszörösen összetett mondat, melynek tagmondatát csak odaértjük, esetleg kötőszó jelzi, hogy ott hiányzik egy tagmondat.

Pl.: *Neked adnám, de ha úgy sem veszed hasznát (de minek adnám)*

Előfordul, hogy egy főmondatnak külön-külön van mellékmondata.

Pl.: *Apa szerint többet kellene tanulnia ennek a gyerekeknek, mert így nem viszi semmire, nagyanyám szerint az a baj, hogy ideges is a gyerek. A nagyapám szerint az a baj, hogy nem sportol ez a gyerek, anya szerint az a baj, hogy túlterhelt ez a gyerek, apa szerint az a baj, hogy nem gondolkodik ez a gyerek.*

A körmondat fogalma a latin, illetve a görög megnevezésből, a periódusból származik, amelynek alapja, hogy szabályosan, visszatérően helyezkednek el a mondatok, a művészién megszerkesztett **többszörösen** összetett mondatban. Ezért a körmondat olyan művészién megszerkesztett többszörösen összetett mondat, amelyet a téma részletes kifejtése szabályos elrendezése és ritmikusság jellemez. A **klasszikus körmondat** szerkezetileg két nagy részre tagozódik:

a) előszakra

b) utószakra, ezeket kettősponttal választjuk el egymástól.

Pl.: *„Ha majd a szellem napvilága Ragyog minden ház ablakán: // Akkor mondhatjuk, \ hogy megálljunk Mert itt van már a Kánaán” (Petőfi; A XIX.század költői).*

Az előszak mintegy előkészíti az utószak mondanivalóját, a következtetést Célja, hogy felkeltse az érdeklődést az utószak mondanivalója iránt.

Az **utószak** feloldja azt a feszültséget, amelyet az előszak teremtett és kifejezi a végső gondolatot., illetve illetve a végső kifejelethez juttatja a felhalmozott gondolatokat. **Szerkezeti** szempontból az előszak tömbje alá van rendelve az utószaknak.

A körmondat akkor a legszebb, ha elő- és utószaka nagyjából egyenlő hosszúságú. Ha formai szempontból eltolódott az arány az előszak javára, akkor az egyensúlyt a tartalomban kell biztosítani.

A körmondatnak három típusát különböztetjük meg:

a) klasszikus körmondat

b) a romantikus körmondat (tiráda)

c) a barokk körmondat

A **klasszikus körmondat** utószakasza rövidebb, mint az előszakasz. Az előszakasz azonos típusú mondatokból áll.

Pl.: *Mi a tűzhely rideg háznak,*

Mi a fészek kis madárnak,

Mi a harmat szomjú gyepre,

Mi a balzsam égő sebre,

Mi a lámpa sötét éjben,

Mi az árnyék forró délben,

S mire nincs szó, nincsen képzet

(utószak) Az vagy nekem, oh természet. (Arany János.)

A klasszikus körmondatban az utótag és az előtag között alárendelések viszony lehet. Tagmondatainak száma alapján beszélhetünk: 1 tagú, 3 tagú stb. mondatokról. Vörösmarty Guttenberg albuma; Kölcsey Parainesis.

A **romantikus körmondat (tiráda)** francia szó, jelentése szóáradat, ömlengés, szóvirágokkal teletűzdelt beszéd. Az irodalomban a romantikus körmondat általában hosszú, szenvedélyes szónoklatokban, monológokban, okfejtésben jelenik meg.

Szerkesztésére jellemző, hogy nyitott szerkezetű, az utószak nem zárja le a gondolatokat, hanem a lezűrűs helyett halmozódnak a gondolatok. A romantikus körmondat mellérendeléses szerkezetű.

Pl.: *Ha majd minden rabszolga nép*

S a zsarnokság velük megütközik

Ott essek el én, a harc mezején,

....

Világszabadság.

Jókai kedveli különösen a romantikus tirádákat, hiszen Jókai a nemzeti romantika atyja, aki stílusával is méltán rászolgált erre a névre.

A barokk körmondat aklasszikus körmondat szerkezetére épül, de az elő- és utószakban több alá- és mellérendeléses viszony halmozódik fel, ezért a barokk körmondatban a gondolatok lényege a különböző típusú mondatok asszociációs egymásba kapcsolódásán van.

A barokk körmondat virágkorát a 16–17. században éli. Pázmány Péter, Zrínyi Miklós. Babitsnak is van barokk körmondat a verseiben. Az emelkedettebb stílusú körmondatokat használja a szépirodalom, a szónoklattan., a publicisztika. Akkor jó és helyénvaló, ha mély érzelmi és gondolati tartalommal telítődik.

Pl.: *Hiába emelünk falat,*

És rakjuk sorsunk kaszárnyáját,

Fiunk utcán, üveg alatt,

Nézi csak építő kockáját.

S ha lányunk babaruhácskáját

kéri–hisz szövetet szövünk

Összeszorítja puha száját –

Bérünk van /8 nincsen örömünk. (József Attila. Bércmunkás dala)

Felhasznált szakirodalom

1. A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1994.
2. A magyar nyelv könyve. Szerk.: A. Jászó Anna. – Bp.: Trezor Kiadó, 2004.
3. A magyar nyelv rétegződése I–II. Szerk.: Kiss Jenő–Szűts László. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1988.
4. A mai magyar nyelv rendszere I–II. Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961.
5. A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tkk., 1968.
6. Adamikné Jászó Anna–Hangay Zoltán. Nyelvi elemzések kézikönyve. – Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió, 1999.
7. Antal László. A formális nyelvi elemzés. – Bp.: Tkk., 1964.
8. Antal László. A magyar esetrendszer. // NytudÉrt. 29. sz., 1961. – 57–77.
9. Antal László: A formális nyelvi elemzés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964.
10. Antal László: A jelentés világa. Magvető Kiadó, Budapest, 1978.
11. B. Fejes Katalin. Az elhallgatott főmondat. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk.: Kugler Nóra – Lengyel Klára. – Bp.. ELTE, 1999. – 94–96. o.
12. Bachát László–Benkő László–Chikán Zoltánné. Leíró magyar nyelvtani gyakorlatok. – Bp.: Tkk., 1983.
13. Bakonyi Dóra. A szembeállító ellentétes mondattípus és a megosztó kapcsolatos szószerkezettípus nyelvtörténeti összefüggése. In: Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Szerk.: Haader Lea – Horváth László. –Bp.. Tinta Könyvkiadó, 2008. – 9–19. o
14. Balázs Géza. Érettségi témakörök, tételek. Magyar nyelvi gyakorlatok. – Bp.: Corvina Kiadó, 1996.
15. Balázs Géza. Magyar nyelvhelyességi lexikon. – Bp.: Corvina Kiadó, 2001.

-
16. Balogh Judit. A névszóragozás // Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tkk., 2000. – 183–208.
17. Balogh Judit. A mellérendelő összetett mondatok. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 531–541. o.
18. Bánréti Zoltán. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. //Nyelvtudományi Értekezések 117. 1983.
19. Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1984.
20. Berrár Jolán. A magyar esetrendszer vizsgálati módjáról // MNy. LIX/4. – 430–439.
21. Berrár Jolán: Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. //MNy. 71 [1975]: 35–40.
22. Bokor József: Szóalaktan. In: A magyar nyelv könyve. Szerk.: Adamikné Jászó Anna. –Budapest, Trezor Kiadó, 1994. 234–71.
23. Dömötör Adrienne. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok. In Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Szerk.: Haader Lea – Horváth László. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2008. – 38–63. o.
24. Elekfi László. Magyar ragozási szótár. – Bp.:Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1994.
25. Elekfi László. Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár // Műhelymunkák 4. sz. – Bp.: MTA Nyelvtudományi Intézete. – 41–70.
26. Fabó Kinga: A szófajváltás. //Nyr. 108 [1984]: 360–9.
27. Farkas Vilmos. A mondat rendje. In: A mai magyar nyelv rendszere. II. kötet. Mondattan. Szerk.: Tompa József. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1962. – 451–455. o.
28. Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tkk., 1989.
29. Haader Lea. A középmagyar kor. Az összetett mondat. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk.: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. – Bp.: Osiris Kiadó, 2003. – 677–690. o.
-

30. Haader Lea. A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. //Magyar Nyelvőr 122 (3): 1998. – 318–324. o.

31. Haader Lea. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből. Szerk.: Haader Lea – Horváth László. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2008. – 77–87. o.

32. Haader Lea. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Szerk.: Benkő Loránd. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1995. – 506–665. o.

33. Haader Lea. Az alárendelő összetett mondatok általános kérdései. //Magyar Nyelvőr 123 (3): 1999. – 340–350. o.

34. Hadrovics László. A funkcionális magyar mondattan alapjai. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1969.

35. Horváth Krisztina. A mondatátszövődés jelenségének gyakorisága a mai magyar nyelvben. Egy tévhit (?) felderítése korpusz alapján. In: Félúton 8. A nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa. Szerk.: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni. – Bp.: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2013. – 173–193. o.
http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk12/feluton8_2012_14_p173-194_Horvath.pdf
(Letöltés ideje: 2014. 07. 17.)

36. Imrényi András. A magyar mondat viszonyhálózati modellje. //Nyelvtudományi Értekezések 164. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 2013.

37.K. Balogh Judit. A t végű igék felszólító módjáról. In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Laczkó Krisztina. – Bp.: ELTE, 1995. – 29–34.

38. Kenesei István. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Szerk.: Kiefer Ferenc. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1992. – 529–713. o.

-
- 39.** Kenesei István: A toldalék morféimák meghatározásáról. //Nyr. 122 [1998]: 67–80.
- 40.** Keszler Borbála. A többszörösen összetett mondatok elemzése. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 542–554. o.
- 41.** Keszler Borbála. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. – 461–471. o.
- 42.** Keszler Borbála. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre – Szathmári István. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1983. – 164–202. o.
- 43.** Keszler Borbála: Képző-e a -hat/-het? // Nyr. 121 [1997]: 86–90.
- 44.** Kiefer Ferenc. Alaktan // É-Kiss–Kiefer–Siptár. Új magyar nyelvtan. – Bp.: Osiris, 1998. – 187–289.
- 45.** Kiefer Ferenc: Az alaktani kutatások újabb lehetőségei. // NéprNyttud. 36 [1995]: 165–75.
- 46.** Kónyi Sándor. A magyar főnevek elemzése // ÁNyT., 3. – 131–43.
- 47.** Kugler Nóra (2014): A mondat dimenziói. [Az ismertett mű:] Imrényi András: A magyar mondat viszonyhálózati modellje. (Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2013. 158 oldal.) Anyanyelv-pedagógia 2014/2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=517> (Letöltés ideje: 2018. 03. 11.)
- 48.** Kugler Nóra. A mondattípusok részletes tárgyalása. In: Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Bp.. Osiris Kiadó, 2017. – 761–805. o.
- 49.** Kugler Nóra. Az összetett mondat. In: Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára. Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Bp.. Osiris Kiadó, 2017. – 806–895. o.
- 50.** Kugler Nóra: Az igeragozás. //Nyr. 121 [1997]: 436–52.
-

-
- 51.** Lengyel Klára. Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein. //Nyr. 119 [1995]: 310–33.
- 52.** Lotz János A magyar -É morféma // Szonettkoszorú a nyelvről. – Bp.: Gondolat Kiadó, 1976. – 191–6.
- 53.** Lotz János. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. //NytudÉrt. 83. sz., 1974. 344–7.
- 54.** Lotz János: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. //NytudÉrt. 58. sz., 1967. 249–59.
- 55.** Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk.: Pusztai Ferenc. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 2003.
- 56.** Magyar grammatika. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Nemzeti Tkk., 2000.
- 57.** Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VI. Szerk.: Kálmán László. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001.
- 58.** Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Szerk.: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina. – Bp.: Tkk., 1994.
- 59.** Mai magyar nyelvi gyakorlatok. I. / Szerk.: Keszler Borbála. –Bp.: Nemzeti Tkk., 1994.
- 60.** Melcsuk, I. A. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről // MNy. LXI/2. – 264–275.
- 61.** Nagy Lajos. A már kifejezés szerepe ha kötőszós tagmondatokban. Ösvények 2013/1. http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/NagyL_%C3%96sv%C3%A9nyek2013.pdf
- 62.** Nyelvművelő kézikönyv I–II. Szerk.: Grétsy László–Kovalovszky Miklós. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1980.
- 63.** Nyelvművelő kéziszótár. Szerk.: Grétsy László–Kemény Gábor. – Bp.: Auktor Könyvkiadó, 1996.
- 64.** O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva. Magyar szinonimaszótár. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1978.
-

-
- 65.** Papp Ferenc. A magyar főnév paradigmatisz rendszer. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1975.
- 66.** Papp Ferenc. A magyar főnévrágózás három modellje //MNy. LXII/2. – 194–206.
- 67.** Papp Ferenc. A magyar nyelv szóvégmutató szótára. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1994².
- 68.** Papp István. A magyar nyelv szerkezete // Nyr. 83/4. – 451–64.
- 69.** Pete István: A szóképzés kompozicionális jellegéről.// Nyr. 121 [1997]: 470–75.
- 70.** Pete István: Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. //Nyr. 121 [1997]: 62–71.
- 71.** Péter Mihály. A mondathasadásról. In: Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.. Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina. Bp.: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1992. – 188–196. o.
- 72.** Péteri Attila. Mondattípus és mondatmodalitás a német és a magyar nyelvben. //Magyar Nyelvőr 129 (2): 218–35. o.
- 73.** Péteri Attila. A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel. //Magyar Nyelv 111 (2): 204–218. o.
- 74.** Pléh Csaba. A mondatmegértés a magyar nyelvben.– Bp.: Osiris Kiadó, 1998.
- 75.** Rác Endre. A birtokos személyrágózásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere // Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rác Endre–Szatmári István. – Bp.: Ttk., 1974. – 135–149.
- 76.** Rác Endre. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben // MNy. 81/2.(1985) – 258–266.
- 77.** Rác Endre. A mai magyar nyelv változásai // MNy. 83/1. – 1–7.
- 78.** Strukturális magyar nyelvtan. Szerk.: Kiefer Ferenc. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1992.
-

-
- 79.** Szalamin Edit. A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. //Magyar Nyelv 74 (3): 293–303. o.
- 80.** T. Somogyi Magda. Toldalékrendszerünk vitás kérdései. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2000.
- 81.** T. Somogyi Magda: A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban. //NytudÉrt. 125. sz., 1987.
- 82.** Takács Etel–Rácz Endre. Kis magyar nyelvtan. – Bp.: Gondolat Kiadó, 1996.
- 83.** Tanulmányok a magyar nyelvről. Szerk.: H. Varga Gyula. – Eger: Az EKTF Tudományos Közleményei, 1998.
- 84.** Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: Rácz–Szatmári. – Bp.: Tkk., 1974.
- 85.** Tompa József. A névszói viszonyragozás // MMNYR. I. / Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961. – 552–586.
- 86.** Tompa József. Öten típusú számnévi alakulataink mai használata // Nyr. 100/1. – 129–136.
- 87.** Tompa József. Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk // Nyr. 88/4. – 439–49.
- 88.** Új magyar nyelvtan. Szerk.: Kiefer Ferenc. – Bp.: Osiris Kiadó, 1998.
- 89.** Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Szerk.: Keszler Borbála. – Bp.: Tkk., 1992.
- 90.** Velcsov Mártonné: A szóelemek általános kérdései. In: A mai magyar nyelv. Szerk.: Rácz Endre. – Bp.: Tankönyvkiadó, 1988⁷. 85–113. o.
- 91.** Wacha Balázs. A mondat aktuális tagolása. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Szerk.: Benkő Loránd. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1995. – 121–154. o.

-
1. Безпоязко О. К. – Городенська К. Г. – Русанівський В. М. Сучасна українська літературна мова. Підручник для студентів філологічних факультетів вузів. – К.: Вища школа, 1993.
 2. Ганич Д. І.–Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985.
 3. Грищенко А. П. і др. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997.
 4. Розумик Т. – Венжинович Н. Морфологія сучасної української літературної мови. Методичні розробки практичних занять для студентів українського відділення філологічного факультету. – Ужгород: «Патент», 2002.
 5. Сучасна українська мова / За заг. ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997.
 6. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.

Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний.
Формат видання 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 3,72 Наклад:100. Зам. №00.
Видавництво ПП «АУТДОР – ШАРК»
88000, м. Ужгород, Україна
пл. Жупанатська, 15/1.

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія 3т № 40 від 29 жовтня 2012 року.*